

Rapport 2015:27

Länsstyrelsen
Stockholm

Landskapshistorisk analys

av Stockholms län

Rapport 2015:27

Länsstyrelsen
Stockholm

Landskapshistorisk analys

av Stockholms län

Omslagscollage: Husby-Sjuhundra socken, beskuret foto, källa Jan Norrman/RAÄ, samt
beskurna kartor (generalstabskarta, häradskarta, ekonomisk karta från 50-talet)
(c) Lantmäteriet geodatasamverkan.

Utgivningsår: 2015
ISBN: 978-91-7281-663-3

Rapporten är sammanställd av Ylva Othzén, vid Länsstyrelsen i Stockholm.

För mer information kontakta avdelningen för miljö, Länsstyrelsen i Stockholm
Telefon: 010-223 10 00
www.lansstyrelsen.se

Länsstyrelsens rapporter finns på
www.lansstyrelsen.se/stockholm/publikationer

Förord

Stockholmsregionen växer i snabb takt och det ställer stora krav på den fysiska planeringen. Behovet av att möta upp de önskemål en ökande befolkning har på bostäder, infrastruktur, service och en attraktiv och innehållsrik miljö är stort samtidigt som vi ska förhålla oss till de klimatförändringar vi står inför.

Den här rapporten ger en historisk bakgrund och förklaringar till varför Stockholmsregionen med sina gröna kilar, det varierade jordbrukslandskapet, vattenanknytningen och den sedan nära tusen år växande staden ser ut som den gör, vad som är typiskt för olika delar och vad som karaktäriserar just Stockholms län. Du kan snabbt tillgodogöra dig grundläggande kunskap om människans samspel och påverkan på landskapet på en översiktlig nivå, landskapets olika karaktärsdrag och hur dessa uppkommit och varför. Vårt gemensamma kulturarv sett ur ett brett perspektiv är en viktig resurs att förhålla sig till, använda och utveckla för att lyckas i utmaningen att planera för trivsel, trygghet och tillhörighet i det attraktiva länet.

Stockholm, oktober 2015

Göran Åström
Miljödirektör

Innehållsförteckning

Förord	5
Sammanfattning.....	11
Inledning.....	12
Syfte och mål	12
Källor och metod	12
Läsanvisning	13
Författare.....	13
Regionindelning.....	15
Inledning.....	15
Olika typer av bygder	15
Stockholm influerar	19
Naturgeografi	22
Sammanfattning	22
Topografi	22
Berggrund	24
Isälvsavlagringar	24
Jordarter	25
Strandförskjutning	25
Hydrografi.....	26
Klimat	26
Vegetation	27
Kolonisation under förhistorisk tid	28
Sammanfattning	28
Stenålder.....	29
Bronsålder (1800–500 f Kr).....	32
Äldre järnålder (500 f Kr – 550 e Kr).....	35
Yngre järnålder (cirka 550–1050 e. Kr).....	39
Medeltid.....	42
Befolkningsutveckling.....	45
Sammanfattning	45
Bakgrund och definition	45
Befolkningsutvecklingen i länet.....	46
Bebyggelse.....	54
Sammanfattning	54

Bakgrund och definition	55
Förhistoria	56
Medeltid.....	56
1500-tal	57
1600-tal	59
1700-tal	59
1800-tal	62
Stadens utbredning	62
1900-tal	63
T-baneförstäderna	63
Miljonprogrammet	64
Areell produktion under historisk tid	65
Sammanfattning	65
Bakgrund och definition	66
Åker och äng	67
Teknik och redskap	70
Boskap	72
Dragdjur	75
Grödor	78
Spannmål ersätter boskap	79
Den agrara revolutionen	79
Nyodling	81
Specialisering.....	82
Fiske.....	82
Skog, trädgårdsodling och hantverk	84
Modern tid	84
Jordägande.....	87
Sammanfattning	87
Bakgrund och definition	87
Lokalisering och förekomst över tiden	88
1500-tal	88
1600-tal	91
Torp.....	93
1700-talet	93
1800-talet	94
1900-talet	96
Skiftesreformer	97
Sammanfattning	97
Bakgrund och definition	98
Medeltida skiftesreformer.....	98
Storskifte	99
Enskifte	102
Laga skifte.....	103

Industri.....	106
Sammanfattning	106
Bakgrund och definition	107
Förindustriell verksamhet.....	107
Industrialiseringen	109
Den högindustriella epoken (cirka 1930–1980)	115
Ordlista	116
Referens- och litteraturlista	120
Naturgeografi	120
Kolonisation under förhistorisk tid.....	121
Befolkningsutveckling	122
Bebyggelse	123
Jordägande	124
Skiftesreformer.....	124
Industri	125
Förteckning över kartor och bilder.....	127
Regionindelning	127
Naturgeografi	127
Kolonisation under förhistorisk tid.....	127
Befolkningsutveckling	127
Bebyggelse	127
Areell produktion under historisk tid.....	128
Jordägande	128
Skiftesreformer.....	128
Industri	128

Sammanfattning

Den här rapporten lyfter fram de karaktärsdrag som format och ännu präglar olika delar av Stockholms län. Här hittar du förklaringar till varför de uppstått och hur de yttrar sig. Det speglar den historiska kulturgeografens sätt att se på och läsa landskap – som en spelplan för människans interaktion med naturen över tid.

Vi får förklaringar till och förståelse för det som historiskt har bidragit till länets utseende och innehåll, i vad det finns kontinuitet och var, hur och i vilken grad det skett förändringar av landskapet ur ett långt tidsperspektiv. Inte minst ger det möjlighet att se och förhoppningsvis även använda lokala förutsättningar och tillgångar i en större, regional kontext i fysisk planering på olika nivåer.

Resultatet sammanfattas inledningsvis i en grov indelning av länet i olika kulturgeografiska regioner som ett stöd för förståelse för det mångfacetterade och synnerligen innehållsrika län vi lever och verkar i. Vi har på regional nivå tittat närmare på länets naturgeografiska förutsättningar, befolkningsutvecklingen, olika bebyggelsestrukturer, den agrara produktionsinriktningen, jordägandet, skiftesreformer och industriell utveckling som tongivande faktorer i vår region sedan förhistorisk tid.

Inledning

Landskapet i Stockholms län har sedan förhistorisk tid präglats av närheten till vatten, successiv strandförskjutning, försörjning av en växande huvudstad med koncentrerad befolkning och gynnsamma förhållanden för småskaligt, tidigt specialiserat lantbruksföretagande. Det som karaktäriserar just Stockholms län kan sammanfattningsvis sägas bygga i varierande grad på dessa faktorer.

Den här rapporten är ett kunskapsunderlag vars syfte är att presentera bakgrunden till varför länet ser ut som det gör och även att väcka nyfikenhet och inspirera till ett kunskapssökande förhållningssätt där kulturarvet ses och används som en resurs i planeringen.

I ett snabbt tillväxande storstadslän som Stockholm är det angeläget med en bred regional överblick, en helhetssyn och integrering av ett geografiskt synsätt inom den fysiska planeringen. Med ett geografiskt förankrat perspektiv finns goda förutsättningar för att samverka tvärsektorielt med landskapets samlade resurser som utgångspunkt och plattform, där alla sektors specialiteter och kunskap tas tillvara.

Syfte och mål

Den landskapshistoriska analysen är gjord i syfte att belysa kunskap om funktionella orsakssamband och landskapets innehåll i Stockholms län.

Rapporten kan användas som kunskapsunderlag inom fysisk planering såväl på kommunal, regional som central nivå.

Målet att bredda perspektivet på vårt gemensamma kulturarv och skapa förståelse för några av de mest väsentliga historiska orsakssamband som givit och ännu ger landskapet dess karaktär och vad det kräver av skötsel och människans närvaro och påverkan. Underlaget ska också bidra till ökad förståelse mellan olika sektorer och underlätta tvärsektorielt samarbete och diskussioner kring landskap i sin helhet.

Källor och metod

De källor som utnyttjats som grund för rapporten är topografisk litteratur, historiskt kartmaterial, inventeringsresultat som kombinerats med både historisk och modern statistik rörande ekonomiska förhållanden, befolkning, jordäggande, etc. Ett urval av tillgängligt statistiskt källmaterial har lagts in i en databas. Genom att koppla databasen till ArcGIS har ett rumsligt perspektiv kunnat anläggas på det samlade källmaterialet i form av tematiska kartor. Landskapshistoriska samband och en rad olika förhållanden har

kunnat förtydligas. Arbetsmetoden kännetecknas av tvärvetenskaplighet med ett historiskt-kulturgeografiskt angreppssätt.

Läsanvisning

Rapporten har både ett kronologiskt och tematiskt upplägg. Den inleds med en sammanfattande regionindelning och följs av en presentation av länets naturgeografiska förutsättningar och det förhistoriska kolonisationsförloppet. Därefter redovisas en rad olika teman som utgör nyckelvariabler för förståelse för och kunskap om olika landskap. Temadelarna innehåller dels beskrivning av utnyttjat källmaterial och dels en lokaliseringsanalys där länsspecifika karaktärsdrag presenteras med stöd av relevant kartmaterial. Litteratur och övriga källor finns redovisade i slutet av rapporten. Där finns även en ordlista samt en förteckning över kartor och bilder.

Författare

Rapporten är resultatet av ett arbete i huvudsak genomfört under åren 2000–2003 på kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen i Stockholms län. Arbetet har drivits i projektform och finansierats av statliga bidrag för kulturmiljö tilldelade av Riksantikvarieämbetet. Ylva Othzén har varit initiativtagare och projektledare och har tillsammans med Johanna Alton utarbetat den landskapshistoriska analysen. Eva Dahlström Rittsél har skrivit avsnittet om industri. Eva Rönnström konstruerade den databas som är uppbyggd inom ramen för projektet och som varit en förutsättning för arbetet.

I det grundläggande inledningsskedet arbetade även Anna Westman i projektet. Annelie Mattisson, Uwe Stephan och Johan Björklind Møllegård har medverkat vid GIS-bearbetningen av kartmaterialet. Två tvärsektorielt sammansatta referensgrupper var initialt knutna till projektet. Gruppmedlemmarna har bistått med mycket värdefull kunskap och många goda råd och såväl synpunkter om faktainnehåll som anpassning till framtida tillämpning.

Odlingslandskap med bybildning och kyrkan i bakgrunden. Foto: Husby-Sjuhundra socken i Norrtälje kommun. Foto: Jan Norrman, RAÄ.

Regionindelning

Inledning

Stockholms län utgör de östligaste delarna av landskapen Södermanland och Uppland med Stockholms stad som ett centralt beläget nav även mellan Mälaren i väster och Saltsjön i öster. Landskapet karaktäriseras på ett övergripande plan av ett i huvudsak småskaligt sprickdalslandskap präglad av successiv strandförskjutning.

Mot bakgrund av de variabler som behandlas i kommande avsnitt har en grov indelning i kulturgeografiska regioner med liknande karaktärsdrag tagits fram. Hela länet har i hög grad och på olika sätt sedan medeltid påverkats av Stockholms stad.

Olika typer av bygder

De naturgivna förutsättningarna har utgjort grunden för människans nyttjande av landskapet. Eftersom länet utgör delar av två landskap finns det inga tydliga geografiska avgränsningar västerut. Grovt kan dock länet delas in i skärgårdsbygd, övergångsbygd, slättbygd och skogsbygd.

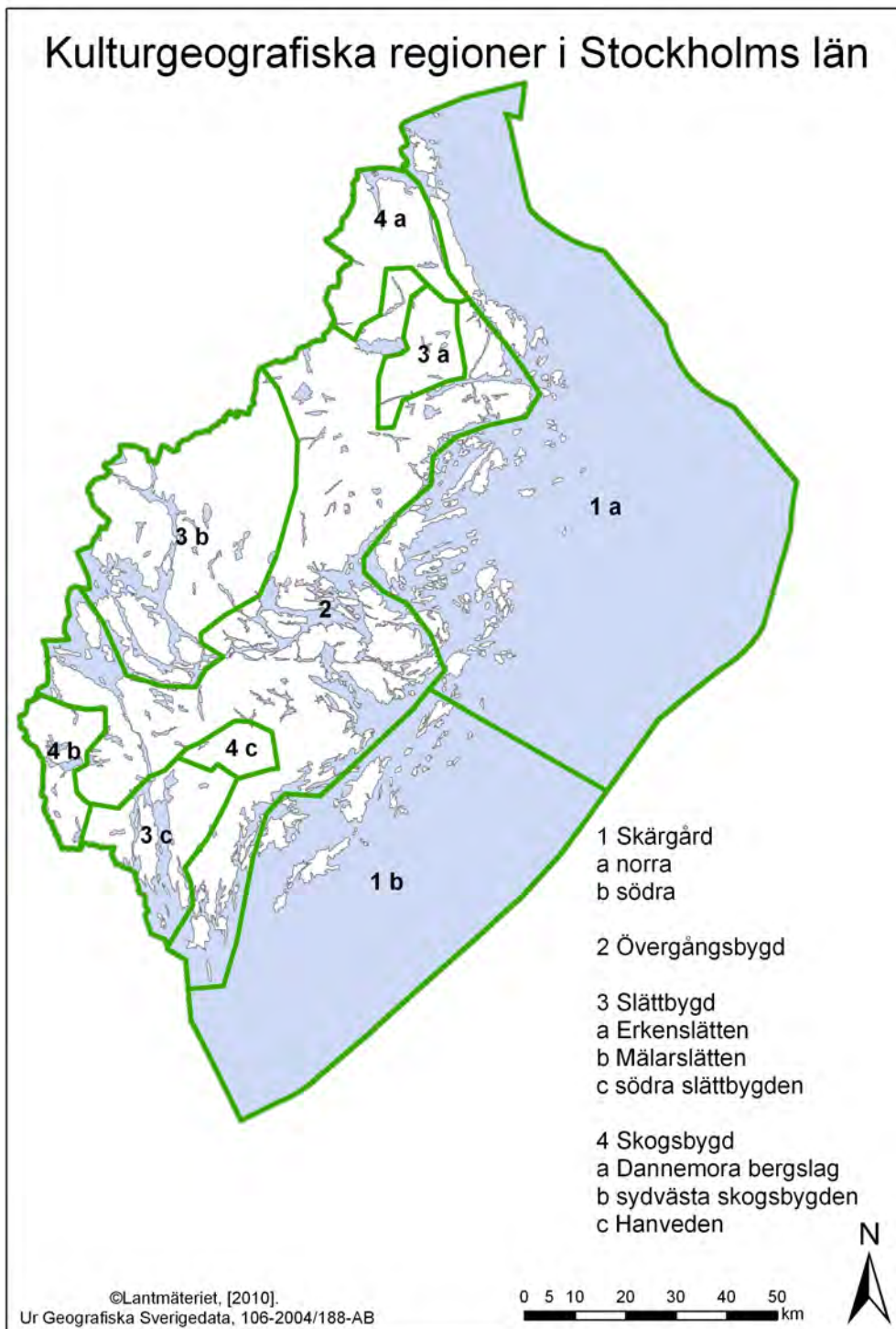
Skärgårdsbygd

Stockholms skärgård är landets och en av världens största, med tiotusentals öar, kobbar och skär. Landskapet längs länets kust karaktäriseras till stor del av kala hällar, stor artrikedom, en utpräglad småskalighet och historiskt sett begränsade möjligheter till förändringar av markanvändningen då de odlingsbara ytorna varit begränsade. Historiskt sett utgjorde fisket produktionsbasen för skärgårdsbefolkningen med stöd av en rad andra binärningar som till exempel verksamhet kopplad till sjöfart.

Skärgården kan sägas utgöra länets glesbygd ur flera aspekter. Naturförutsättningarna har medgivit ytterst begränsade möjligheter till expansion av de landanknutna areella näringarna, skogs- och jordbruk. Bebyggelse och åkermark var vanligen samlad på en ö, medan betesdjuren fördes med båt till andra öar. Interaktionen med Stockholmsmarknaden var tidigt betydelsefull. Byteshandeln var helt avgörande för skärgårdsbefolkningens försörjning eftersom den möjliggjorde att man i första hand mot fisk kunde byta till sig bristvaror, till exempel spannmål och vinterfoder till boskapen. Än i dag karaktäriseras en stor del av yrkesutövandet i skärgården av mångsyssleri.

Skärgården kan från väster och österut även delas in i innerskärgård, mellanskärgård och ytterskärgård, främst med hänsyn till den successivt avtagande tätheten mellan grupper av öar och förekomst av vegetation.

Kulturgeografiska regioner i Stockholms län

Karta: Regioner och delregioner

Innerskärgården bär prägel av sin tillgänglighet till Stockholm med ett markant inslag av längs stränderna tidigt etablerad, ofta påkostad fritidshusbebyggelse. De marker som tidigare utnyttjats för jordbruk är ofta övergivna och befinner sig i olika stadier av igenväxning.

I Mellanskärgården återfinns mer av uttrycken för de näringsfång som traditionellt förknippas med mångsyssleriet i skärgården, till exempel vindskyddat placerad bybebyggelse, fiskebodas, båthus, gistgårdar, åkermarker, betesmarker och strandängar. Här finns även ort- och marknamn som syftar på fågel- och säljakt samt naturprodukter såsom hallon, tistron, tryl, etc.

Ytterskärgården präglas av lågväxande, men anmärkningsvärt artrik vegetation, kala klippor och rester av utskärsfiske i form av enstaka bodar och gistgårdar.

Med hänsyn till skillnaderna i ägandeformer och bebyggelsesstruktur kan skärgården även delas in i en nordlig och en sydlig del.

Den norra delen av Stockholms skärgård har präglats av självägande och den södra delen av att adeln ägt en stor del av marken. Markägoförhållandena utgör, vid sidan av näringsfånget, en förklaring till skillnader i bebyggelsestrukturen med stora, täta byar i norra skärgården och säterier med underlydande ensamgårdsbebyggelse och torp i södra skärgården.

På många öar, främst i mellanskärgården, har det förekommit odling för avsalu av jordgubbar och andra bär, till exempel på Möja.

I förhållande till övriga landet har det i länet bedrivits hantverk i förhållandevis liten skala under historisk tid, främst till husbehov. Skärgården framträder som det område i länet där ett diversifierat näringsfång varit och ännu är vanligast. Hantverket har inneburit ett selektivt utnyttjande av skogen och extra inkomstmöjligheter vilket delvis förklarar att en förhållandevis stor befolkning kunnat livnära sig på ett till ytan begränsat område.

Kor och oxar förekom inte i så hög utsträckning i skärgården under historisk tid. Däremot var det relativt vanligt med får.

Befolkningen minskade i skärgården under 1900-talet.

Övergångsbygd

Den övervägande delen av landskapet i Stockholms län utgör randzoner mellan låglänta slättbygder och mer högt belägna beskogade områden. Dessa områden karaktäriseras huvudsakligen av långsträckta sprickdalar av varierande storlek och skulle även kunna kallas dalgångsbygd. Här har den areella produktionen länge karaktäriserats av en kombination av animalieproduktion och spannmålsodling. Beroende på läge och närheten till vattenvägar har även handel och utbyte av varor varit en betydelsefull del av försörjningen.

De successivt uppgrundade sprickdalarna, med tung lerjord i de lägre delarna omges av högre belägna moränmarker där man tidigt valt att bosätta sig. Sprickdalarna har initialt fungerat som viktiga vattenvägar vilket ger förklaringen till etablering, lokalisering, funktion, kontinuitet och i vissa fall även utseende hos olika former av äldre bebyggelse i dessa områden. Det är till exempel inte ovanligt att sockencentra och kyrkor är belägna ganska lågt i terrängen, i anslutning till lättillgängliga hamnlägen, dit det då var lätt att ta sig vattenvägen för folk i omgivningen.

Idag finns i dessa övergångsbygder de flesta av länets kvarvarande lantbruk med inriktning på produktion av mjölk, men de jordbruk som bedrivs här har huvudsaklig inriktning på vallodling.

De ojämförligt flesta delarna av länet kan hänföras till övergångsbygd. Några exempel är socknarna Frösunda, Rö, Skederid, delar av Husby-Sjuhundra och Länna socknar, Riala och Roslags-Kulla, Tyresö, Adelsö, norra Grödinge, Ösmo och de sydliga delarna av Västerhaninge och Österhaninge.

Ofta har det funnits en differentiering av ägandet inom dessa bygder då adeln ofta haft mark i utkanterna av socknar och de självägda lantbruken har funnits mer centralt i socknarna. På adelns gårdar fanns en tydligare inriktning mot animalieproduktion, vilket kan ha haft att göra med frälsegårdarnas belägenhet på och i anslutning till mark som var väl lämpade för i första hand produktion av hö och löv. Inte sällan har det just varit mark ägd av adel där huvuddelen av lövträdsbestånden i länet har funnits och ännu finns kvar.

Slättbygd

Det finns tre områden i länet som kan sägas utgöra slättbygder där en tidig kolonisation, en förhållandevis stark befolkningsexpansion och inriktning mot spannmålsproduktion kan beläggas i flera källor.

Det är Erken slätten söder om sjön Erken i Norrtälje kommun, den östliga förlängningen av Mälarslätten som sträcker sig in i länet från nordväst som omfattar Upplands-Bro kommun och större delen av Ekerö kommun och den södra slättbygden som omfattar Vårdinge, Ytterjärna, Hölö och Mörkö socknar.

De naturgeografiska förutsättningarna utmärker slättområdet söder om Erken eftersom jordmånen består av bördig och lättbrukad moränlera. Området karaktäriseras av stora, tidigt reglerade, byar. Spannmålsjordbruken dominerar markanvändningen och graden av djurhållning är förhållandevis låg.

Mälarslätten breder ut sig i länets nordvästligaste del. Bebyggelsen domineras av stora, ofta ståndsmässigt bebyggda, gårdar i statuslägen exponerade mot Mälaren. Uppodlingsgraden var anmärkningsvärt hög här redan på 1890-talet då andelen odlad mark i medeltal låg kring 40 procent.

Länets sydliga slättbygd är mer varierad till sin karaktär. Mörkö domineras av det frälseägda Hörningsholms gods med underlydande mindre byar och gårdar medan stora delar av Ytterjärna och Vårdinge huvudsakligen karaktäriseras av förhållandevis stora byar.

Skogsbygd

I de områden där det över tiden funnits sämst förutsättningar för åkerbruk har präglats av skog. God tillgång på trä har haft stor betydelse bland annat för etablering och varaktighet av verksamhet som till exempel sågverk och järnbruk.

Det finns tre områden som har karaktär av skogsbygd i länet, länets norra del i förlängningen av Dannemora bergslag, den sydvästra skogsbygden som når in i länet från sydväst och Hanveden i söder.

Den norra skogsbygden utgör en naturlig förlängning av det område som omfattade Dannemora bergslag. Hit hör fastlandsdelen av Väddö socken, socknarna Edebo, Häverö, Ununge och norra delen av Edsbro socken. Detta område präglas av en hög andel självägd mark och skog med förhållandevis lång kontinuitet som givit goda förutsättningar för tidig drift av järnbruk och gruvnäring.

Den sydvästra skogsbygden, delar av socknarna Taxinge, Turinge och västra Vårdinge socknar utgör en förlängning av Södermanlands skogsbygder.

Hanveden i norra delen av Södertörn omfattar delar av kommunerna Nynäshamn, Haninge, Huddinge och en mindre del av östligaste Botkyrka.

Alla dessa områden präglas av stora arealer skogbevuxen mark, i huvudsak ensamgårdsbebyggelse och historiskt sett ett brett näringsfång.

Stockholm influerar

De naturgivna förutsättningarna har över tid överlagrats av skeenden som direkt och indirekt kan förknippas med landets huvudstad.

Stadens påverkan på omlandet har sedan medeltid tagit sig olika uttryck som på ett generellt, rumsligt plan varit eskalerande.

Stockholm som maktcentrum

Kungamakten knöts tidigt till landets huvudstad och inflytelserika adelsmän i rikets tjänst har alltsedan medeltid haft en tydlig koppling till Stockholm. Ofta hade adelsmännen flera bostäder, en bostad i staden, inte sällan ett palats, och en eller flera gårdar på den omgivande landsbygden där det drevs jordbruk. Gårdarna utanför staden brukades vanligen genom arrende av landbor. Närmast staden finns flera kungliga slott, till exempel Drottningholm, Haga och Karlberg. Lite längre ut finns slott och herrgårdar med anknytning till adeln som till exempel Rydboholm, Görvåln och Ekebyhov.

Försvar

På strategiska platser i länet – med utgångspunkt i behovet av att försvara landets huvudstad – har försvarsmakten satt sin prägel på landskapet. Under historisk tid utnyttjades mark som övningsområden för militära manövrar nära Stockholm och allteftersom övningarna blev mer avancerade och bostadsbebyggelse successivt expanderat i storstadens ytterområden har militära aktiviteter flyttats längre bort från staden. Gärdet användes tidigt som övningsfält för militären, därefter togs Järvafältet i anspråk och nu finns militären bland annat i Kungsängen, i Upplands-Bro kommun. Konsekvenserna av att mark utnyttjats för militära ändamål och sedan övergivits har bland annat blivit att stora grönområden bevarats i förorter kring Stockholm. Ett exempel är kungliga nationalstadsparken.

Den marina delen av försvarsmakten präglar fortfarande vissa platser i skärgården. Detta är tydligt bland annat kring inloppet till Stockholm från Saltsjön, inte minst i Vaxholm och på Rindö där det finns olika anläggningar kopplade till försvaret.

Befolkning

Befolkningsexpansionen var initialt främst koncentrerad till områden med goda förutsättningar för odling i relativt stor skala, vilka sammanfaller med länets slättbygder. Under lång tid var den största andelen av länets befolkning sysselsatt inom jordbruket. Ännu vid 1800-talets mitt var majoriteten av länets befolkning bosatt utanför staden. Med början under 1800-talets senare hälft har stadsbefolkningen successivt vuxit i accelererande takt parallellt med att arbetsmarknaden blivit allt större.

Specialisering

Stockholmsbefolkningen har historiskt sett konsumerat mer än den producerat. Därför har staden haft en beroendeställning gentemot omlandet. Detta har inneburit ett ömsesidigt givande och tagande som utmynnat i goda möjligheter till specialisering i produktion av olika varor och tjänster. Inte minst avspeglas detta till exempel i Ekerö kommun där transportmöjligheterna vattenvägen in till staden var synnerligen goda och man tack vare den långa växtsäsongen satsat på produktion av trädgårdsprodukter till stadsbefolkningen.

Infrastruktur

En företeelse som visserligen inte är särskilt areellt krävande, men som präglar landskapet och har en indirekt effekt på markanvändningen, är vägar, järnvägar och andra transportmöjligheter, både på land och till sjöss. Stockholm utgjorde tidigt en betydelsefull hamn och är vid sidan av andra stora hamnar i länet som till exempel Kapellskär och Nynäshamn fortfarande en tungt trafikerad hamn.

Utbyggnaden av större vägnät i länet har under 1900-talet haft en styrande effekt på etableringen av både bostäder och företag. Tunnelbanan som började planeras redan på 1940-talet var en integrerad del och förutsättningen för utbyggnaden av de flesta av Stockholms närförorter.

Utpräglad stads- och förortsbebyggelse med hög befolkningstäthet präglar fortfarande en till ytan mindre del av länet, men omfattningen av urbana områden ökar i takt med inflyttning och att nya bostäder, arbetsplatser och kommunikationsstråk etableras. Vid sidan av Stockholm med dess förorter som nu förtätas kan nämnas Solna, Sundbyberg, Sollentuna, Järfälla, Danderyd, Täby, Huddinge samt delar av Nacka och Lidingö.

Konsumtion

En omfattande befolkning innebär att det finns ett stort behov av utbud av varor och tjänster. Landskapet kring staden och andra orter i länet påverkas sedan några decennier av att det anläggs stora ytkrävande köpcentra med bilburna konsumenter som primär målgrupp.

Rekreation och fritid

Stadens och förorternas befolkning har behov av rekreation vilket sedan lagen om semester trädde i kraft i början av 1900-talet har inneburit konsekvenser för det kring staden omgivande landskapet på olika sätt. På många platser avsattes tidigt särskilda områden där fritidshusbebyggelse uppfördes. Ett exempel är Årsta havsbad i Haninge kommun. Stockholms stad köpte vid mitten av 1900-talet upp stora markområden i kringliggande kommuner både för eventuell framtida expansion av stadsbebyggelse, men även för att möjliggöra rekreation för stadens befolkning. Ön Grinda är ett av många exempel på av staden förvärvade fastigheter där folk erbjuddits möjligheter till rekreation.

Koloniträdgårdar och områden med odlingslotter är en tidig och mer försörjningsmässigt kopplad form av rekreationsområden som karaktäriserar en del av de obebyggda delarna av staden och dess förorter.

Under senare delen av 1900-talet har mer ytkrävande rekreationsformer blivit allt vanligare. Det har bland annat fått till följd att det anlagts till exempel golfbanor i goda kommunikationslägen på många platser i länet. Golfbaneanläggningar innebär ofta att stora omdaningar av landskapet görs genom schaktning och nyplantering.

En annan form av rekreation som ökat markant under senare tid är småskalig hästhållning. Ofta hålls och betar dessa hästar på åkermark som stängslas med väl synliga staket.

Naturgeografi

Sammanfattning

Länets naturgeografi, sett till jordtäcknet och de ytliga strukturerna, präglas av följderna av den senaste nedisningen. Topografiskt kan länet beskrivas som småbrutet och rymmer små, men många ofta markanta relativa höjdskillnader och ett mycket varierat landskap. Berggrunden utgörs till övervägande delen av urbergarterna gnejs och granit och den dominerande jordarten är morän. Det mest karaktäristiska för länets naturgeografi är sprickdalslandskapet och den ännu pågående strandförskjutningen vilken gör att länets landmassa successivt ökar.

Topografi

Länet är i sin helhet beläget på det subkambriska peneplanet. Peneplan är en i det närmaste flack, nederoderad berggrundsytta med endast ett fåtal meters relief. Det bildades för omkring 550 miljoner år sedan. Berggrundsytan täcktes av lager av sediment under de tider då peneplanet låg under vatten. Dessa sedimentära bergarter har sedan eroderats bort i olika omfattning beroende på hur starkt slitaget från vind, vatten och is kommit att bli.

På grund av rörelser i jordskorpan har peneplanet skurits sönder och sprickdalar har bildats längs svaghetszoner. Sprickbildningarna och de långsträckta förkastningarna sträcker sig i öst–västlig och nord–sydlig riktning. Förkastningarna går i regel i öst–västlig riktning. Den södra stranden av Mälaren är en förkastningsbrant som sträcker sig genom hela länet. Sprickdalslandskapet kännetecknas av en variation mellan lågt belägna lerområden och moränhöjder. Nivåerna uppgår sällan till mer än 50 meter över havet med undantag för Södertörn som är den del av länet som har den största topografiska variationen. I den norra delen av länet är landskapet mindre uppsprucket, och därmed mindre kuperat. Även skärgården präglas av sprickbildningar. Öarna följer berggrundsformationerna och ligger som ett pärlband i ett stråk i nordnordostlig – sydsydvästlig riktning. Länet berörs av tre naturgeografiska regioner. Huvuddelen av länet ligger inom regionen ”Svealands sprickdalsterräng med lerslätter och sjöbäcken”. Länets nordligaste del ingår i regionen ”Skogslandskapet omedelbart söder om Norrlandsgränsen”. Skärgården ingår i en region kallad ”Östersjökusten med skärgårdar samt Åland”.

(Hedenstierna 1949 s.21f; Morger 1987 s.14; Norling 1994 s.32, 44, 47, 49, 54; Sporrang 1985 s.33 ff).

Karta: Markanvändning i Stockholms län, 2014. Jordbruksmark (ljusgul), skog (grön) och bebyggda områden (mörkgul). Källa: Länsstyrelsen i Stockholm.

Berggrund

Urberggrunden i länet består främst av graniter och gnejser men även hällflintor, urkalksten och porfyrier. Norr om Mälaren dominerar berggrunden av graniter. Ett stråk med yngre graniter, som uppkommit i samband med en sprickbildning i jordskorpan där magma vället ut, löper från Norrtälje i sydvästlig riktning. I kustområdet från Norrtälje till Stockholm finns det små lokala förekomster av djupbergarter såsom den basiska bergarten gabbro och den vulkaniska djupbergarten diorit. Söder om Mälaren dominerar berggrunden av olika typer av metasediment och sandsten såsom gråvacka och arkos (sandsten med starkt inslag av fältspat) och kvartsit (omvandlad kvartsandsten). Även andra typer av sedimentära bergarter såsom skiffer är vanliga. Smala stråk av äldre graniter skär igenom berggrunden även på Mälarens södra sida (Norling 1994 s.32f; Loberg 1980 s.188f, 191, 218, 256).

Liksom på fastlandet dominerar berggrunden i skärgården av granit och gnejs. På flera öar finns inslag av vulkaniska bergarter såsom leptit och pegmatit samt järnmalmshaltiga bergarter. Vissa bergarter innehåller kisel och betecknas som sura på grund av lågt pH-värde. Dessa förekommer bland annat på Singö, Vaddö, Norra Ljusterö, Runmarö, Nämndö, Ornö och på Utö och närmast kringliggande öar. (Norling 1994 s.33).

Av sedimentära bergarter återfinns urbergskalksten i ett stråk från Runmarö i norr till Utö i söder. Ett annat stråk följer Himmerfjärden från Mörkö till Järflotta. Vid Mölnbo och väster ut finns ytterligare ett stråk med kalksten. Urbergskalksten förekommer även på Vaddö, Singö och i Herräng i de nordligaste delarna av länet. På öarna Pingst, Midsommar och Gåsholmen finns jotnisk sandsten. På Björkö, Rådmansö och i Mälaren finns det block av sandsten (Atlas över Sverige 1953–1971 s.7–8 Norling 1994 s.33).

Isälvsavlagringar

Isälvsediment består av block, stenar, grus och mindre partiklar som transporterats, sorterats och avsatts av smältvatten från inlandsisen. I länet representeras lämningar från isavsmältningen framförallt av rullstensåsar. Det finns tre större mer framträdande åsar i länet, Stockholmsåsen, Uppsalaåsen och Lohäradsåsen. Stockholmsåsen sträcker sig från Vidbo cirka tre mil sydost om Uppsala, genom Stockholm söderut, med den sydligaste delen i Sorunda, cirka 5,5 mil söder om Stockholm. Uppsalaåsen sträcker sig från Skutskär några mil söder om Gävle ner genom Uppsala och vidare söderut till Grödinge på Södertörn, cirka 5 mil söder om Stockholm. Lohäradsåsen sträcker sig från Erken söderut, cirka fem mil. Det finns också några mindre åsar såsom Södertäljeåsen och Tullingeåsen, samt ett antal ännu mindre åsar på Södertörn (Fredén 1994 s.115).

Jordarter

Glaciala och postglaciala jordarter förekommer i regionen. De glaciala jordarterna bildades under istiden och under isavsmältningen medan de postglaciala jordarterna bildades först efter isavsmältningen.

Under isavsmältningen svallades löst finkornigt material ur de högre partierna i landskapet och sjönk till botten. Det är vanligen detta material som ligger närmast berggrunden och det kallas glaciallera (Fredén 1994 ss.104). Morän är en glacial jordart och den vanligaste jordarten i Sverige. Omkring 75 procent av landets yta täcks av morän. Den består av det material som isen bar med sig och avsatte i landskapet under isavsmältningen. Materialet är osorterat och består av alla kornstorlekar från ler till block. I den norra och den sydvästra delen av länet är moränen den dominerande jordarten i höjdpartierna.

Från Väddö och i sydvästlig riktning söder om Erken finns ett stråk med kalkrik, lerig morän. Förutsättningen för att den här leriga moränen bildats är tillgången på lättkrossade, finkorniga sedimentära bergarter såsom sandsten, skiffer och kalksten. De sedimentära bergarterna transporterades med inlandsisen och krossades under transporten från Bottenhavet utanför Gävlebukten (Morger 1987 s.16).

I sprickdalarnas bottnar finns de postglaciala jordarterna i form av lera och finmo. Det är material som svallats ur de högre moränhöjderna när landet fortfarande låg under vatten efter istiden. Stora områden av denna karaktär finns i socknarna norr och öster om Sigtuna, på Märstaslättan, i Skepptuna, Markim och Orkesta socknar med omgivning.

I den sydöstra delen av länet domineras höjderna av kalt berg med inslag av morän. Dalgångar med lera och finmo söder om Hanveden återfinns i Öster- och Västerhaninge, i norra Ösmo samt i Sorunda socken. Detta stråk fortsätter västerut över Mörkö och vidare inåt landet mellan Järna och Trosa. (Historiskt geografiskt statistiskt lexikon 1862 s.316; Fredén 1994 s.104, 115; Sporrang 1985 s.39).

Strandförskjutning

Under istiden pressades landet ner av den flera kilometer tjocka inlandsisen. När isen smälte hade marken sammanpressats så att stora delar av landmassan låg under vatten. Efter isavsmältningen började marken återställas till ursprunglig nivå. Den processen, som benämns strandförskjutning, pågår fortfarande och ny mark tillkommer successivt i länet (Eriksson & Henkell 1994 s.101ff). I länets södra del sker processen med lägre hastighet än i den norra delen.

Hydrografi

I länet finns både slättlandssjöar och sprickdalssjöar. Sprickdalssjöarna är i regel djupare med branta sidor och är de vanligast förekommande i länet. Norrviken i Sollentuna socken, Sparren i Rö socken och Orlången i Huddinge socken är exempel på denna typ av sjöar.

En slättlandssjö är grund med flacka stränder. Exempel på slättlandssjöar i länet är Skedviken i Fasterna socken och Mälaren. Mälaren är länets största sjö och omfattar 1 120 kvadratkilometer. Det största vattendjupen varierar mellan 40 och 100 meter, medeldjupet är 12,8 meter. Mälaren är ovanligt rik på öar, vilket tyder på en mycket varierad bottenpografi. Här finns cirka 8000 holmar och skär. Tillrinningen sker i sjöns västligaste del främst via större åar (Edenman 1995 s.168).

Erken är länets näst största sjö, omkring 100 kvadratkilometer. Övriga sjöar är mindre och i regel med vattendjup motsvarande 0–20 meter (Edenman 1995 s.135).

Den största nederbörden i länet är längs det norra kustbandet, 700–800 mm per år. Minst regnar det i ytterskärgården samt i länets västra delar, 500–600 mm per år. Avrinningsområdena i länet är förhållandevis små vilket förklaras av de omfattande sprickbildningarna. De minsta avrinningsområdena ligger vid kusten och de större ligger i de västra delarna. Områdenas huvudsakliga utlopp i Saltsjön är från norr räknat Broströmmen, Norrtäljeån, Åkerström, Norrström och Tyresån (Alexandersson & Andersson 1995 s.82 och 119).

Klimat

Närheten till Östersjön medför att vintrarna är varmare nära kusten än i inlandet. I skärgården är medeltemperaturen sex plusgrader, vilket är den högsta i länet. Vattenmassan ger en viss fördröjande effekt på klimatet. Av den anledningen är vårarna sena och lövsprickningen sker ofta flera veckor senare i skärgården än på fastlandet. I ytterskärgården är antalet soltimmar per år högst. Vegetationsperioden är dock kortare än i Mälaronrådet (Morger 1987 s.20; Josefsson 1995 s.43ff; Ullström 1961 s.61).

Mälaröarna samt stränderna kring Mälaren och i ett stråk norr ut mot Sigtuna tillhör klimatzon II. Det innebär ett mildare klimat än i övriga delar av länet. Orsaken är närheten till vatten som har en utjämnande effekt på temperaturen, under den tid då isen inte ligger. Här är också vegetationsperioden under året längst, vilket tillsammans med vattnets inverkan beror på att området har flest antal solskenstimmar i länet (Morger 1987 s.20; Josefsson 1995 s.43ff; Ullström 1961 s.61).

Hela kustområdet upp till Norrtälje kanal är beläget i klimatzon III dit även räknas övriga östra Mellansveriges låglänta område. De inre delarna av Uppland samt kustzonen från Vätö och norrut tillhör klimatzon IV med kortare vegetationsperiod än kring Mälaren och på Södertörn. Det här

området, med ett kallare klimat och färre solskenstimmar, sträcker sig vidare i nordvästlig riktning (Morger 1987 s.20; Ullström 1961 s.61).

Länets södra del tillhör ett område med en vegetationsperiod som är lika lång som kring Mälaren. Antalet solskenstimmar per år är dock färre än i östra Mälaren och i skärgården (Josefsson 1995 s.43ff).

Vegetation

Länet ligger i en zon karaktäriserad av blandskog. Blandskogarna innehåller i huvudsak tall och gran samt björk och asp. Ädellövträd återfinns i regel i odlingsbygderna (Helmfrid 1996 s.40).

Länets skogsmark innehåller många olika skogstyper. I den produktiva skogen dominerar tall och gran. Gran är vanligast förekommande på näringsrik mark, morän eller leror. Tall växer gärna på näringsfattigare marker som till exempel på grusåsar och hållmarker. Olika blandningar mellan löv- och barrträd är vanligt förekommande. Huvuddelen av den mark som idag utgör skog utnyttjades under historisk tid som betesmark. Därför utgör dagens skogsmark ofta marker i olika faser av igenväxning. Det förekommer områden med ädellövskogar i länet. I dessa växer företrädesvis trädslagen ek, lind, ask, alm och lönn. Då betespåverkan minskar eller helt uteblir etableras först lövträd, främst asp och björk. Efter ett par, tre decennier vandrar sedan granen in och inslaget av lövträd minskar successivt eftersom dessa är mer ljuskrävande och konkurreras ut.

Kolonisation under förhistorisk tid

Sammanfattning

Under stenålder var länet ett utpräglat skärgårdslandskap. Havsnivån var mellan 25 och 80 meter högre än i dag. Till en början nyttjades öarna för fiske och jakt. För ungefär 8000 år sedan bosatte man sig på de idag större öarna i skärgården. Det var främst de sydliga sandslutningarna och strandnära, vindskyddade platser som togs i anspråk. Fram till cirka 4000 år f. Kr hade man livnärt sig på fiske, jakt och insamling, varefter man började hålla tamdjur i kombination med enklare jordbruk. Allteftersom landmassorna steg ur havet ökade öarnas areal. För omkring 3500 år sedan hade alla de då större öarna och landområdena koloniserats. Fortfarande baserades näringsfånget på jakt, fiske och insamling men en viss förskjutning hade skett mot boskapsskötsel och åkerbruk. De lättare jordarna brukades mycket extensivt.

Under bronsålder var havets nivå mellan 15 och 30 meter över dagens havsnivå. Öarna hade vuxit samman till större öar, men fortfarande utgjorde hela länet ett skärgårdslandskap, där Södertörn, de centrala delarna av norra länet samt de sydvästra delarna av länet utgjorde sammanhängande större landmassor. Jakt, fiske och insamling av örter och annat hade börjat träda tillbaka till förmån för boskapsskötseln. Extensiv odling på stora arealer med långtidsträdor på omkring 20 år var vanligt. Marken bearbetades med enkla redskap som grävkäpp och hacka. Omfattande brandröjning gjordes dels för att bereda marken för odling men även för att skapa bättre beten för djuren. Boplatslägena flyttades till lägen i anslutning till produktionsmarken, inom den mark som nyttjades för bete och odling.

Under äldre järnålder hade den successiva strandförskjutningen gjort att landkonturerna i det närmaste hade antagit de former de har idag, med undantag för länets nordöstra del och länets alla sprickdalar som fortfarande var vattenfyllda. Genom att man börjat gödsla åkrarna och introducerat järnredskap i jordbruket blev åkerbruket effektivare och man kunde minska odlingsarealen och bruka mer permanenta åkrar, som förutsättning för en ökande befolkning. Det ledde till en fast bosättning i anslutning till åkermarken, vilket hade blivit allt vanligare under den här tiden. Marken delades in i inägo- och utmark. Där inägomarken bestod av åker och äng. Utmarken utgjordes av beteshagar och skogmark vilken betades. I gränsen mellan inägomark och utmark fanns en hägnad för att stänga ute djuren från grödorna. Från gården till betet fanns ett system av hägnader i form av fägator, vilka nyttjades av flera gårdar för att styra betesdriften. I Uppland finns det rester av denna markorganisation i form av stensträngar.

I övergången till yngre järnålder skedde en omfattande omflyttning av bebyggelsen med anledning av att strandförskjutningen medfört att flera sprickdalar torrlagts. Nya kraftigare redskap hade konstruerats. Dessa två faktorer gjorde att sprickdalarnas fortfarande tunga, näringsrika lera, därmed blev möjlig att odla upp. För att underlätta åkerbruket flyttades bebyggelsen närmare nyodlingen. Den nya bebyggelsestrukturen gjorde att man tvingades överge stensträngssystemen. Det finns belägg för att det inte var ovanligt att gårdarna i samband med omorganisationen flyttade samman på en bytomt. I Stockholms län dominerade dock ännu ensamgårdarna. De administrativa gränserna för gårds- och byterritorier fastställdes vid den här tiden. Lämningar från markorganisationen från den här tiden är mycket diffusa. Den huvudsakliga anledningen till det är att senare tiders produktion har skett på samma marker. Under årens lopp har spåren suddats ut eller överlagrats.

Vid tidig medeltid var havsnivån omkring 5 meter högre än i dag. Kärnbygderna var fullkoloniserade. Dock skedde fortfarande en nykolonisation i gränsområdena mellan dessa redan etablerade bygder. Pesten var en återkommande farsot under den här tiden, vilken medförde kraftiga fluktuationer i befolkningstal och fick effekter för bebyggelsen i form av tillfälliga ödeläggelser av gårdar.

Ytterligare intensifiering av åkerbruket med tvåsäde, skedde vilket ledde till reducerad åkerareal. Under den här tiden infördes ”open fields”-systemet, en form av ägoblandningssystem i åkern som blev vanlig i Mälardalen. Trots plogens goda egenskaper föredrog man årder i åkerbruket vilket passade tunna jordlager och ett klimat med försommartorka bättre.

Utmarken bestod av skogsmark på vilken boskapen betade. Betespåverkan var mest intensiv nära bebyggelsen. På utmarken kunde man även brandröja mindre områden för svedjebruk, vilket tillfälligt gav en avsevärt större avkastning än den på den permanenta åkern.

Stenålder

Under stenålder som varade fram till 1800 f Kr, var länet ett utpräglat skärgårdslandskap med större öar koncentrerade till de högre partierna av Södertörn och de sydvästra delarna av Roslagen. Havsytan låg under loppet av stenåldern mellan 30 och 80 meter högre än i dag.

Länets äldsta undersökta boplats finns vid Eklundahov i Botkyrka socken på Södertörn, vilken daterats till 8 200 f Kr. Omkring 6–7 000 f Kr blev man bofast på de större öarna på Södertörn. Tidigare hade öarna nyttjats för jakt och fiske. Det var främst de sandiga sydsluttningarna som togs i anspråk som tillfälliga visten. Fram till slutet av stenåldern livnärde man sig främst på fiske, jakt och insamling av nötter, frukt och bär. (Hammar et al 1996 s.15 ff; Bratt red. 1998 s.16 ff).

Eftersom länet vid den här tiden utgjorde ett skärgårdslandskap var havet med säljakt och fiske en mycket viktig näringskälla. I de västra delarna av länet var älg ett vanligt jaktbyte. (Welinder 1998 s.96 ff).

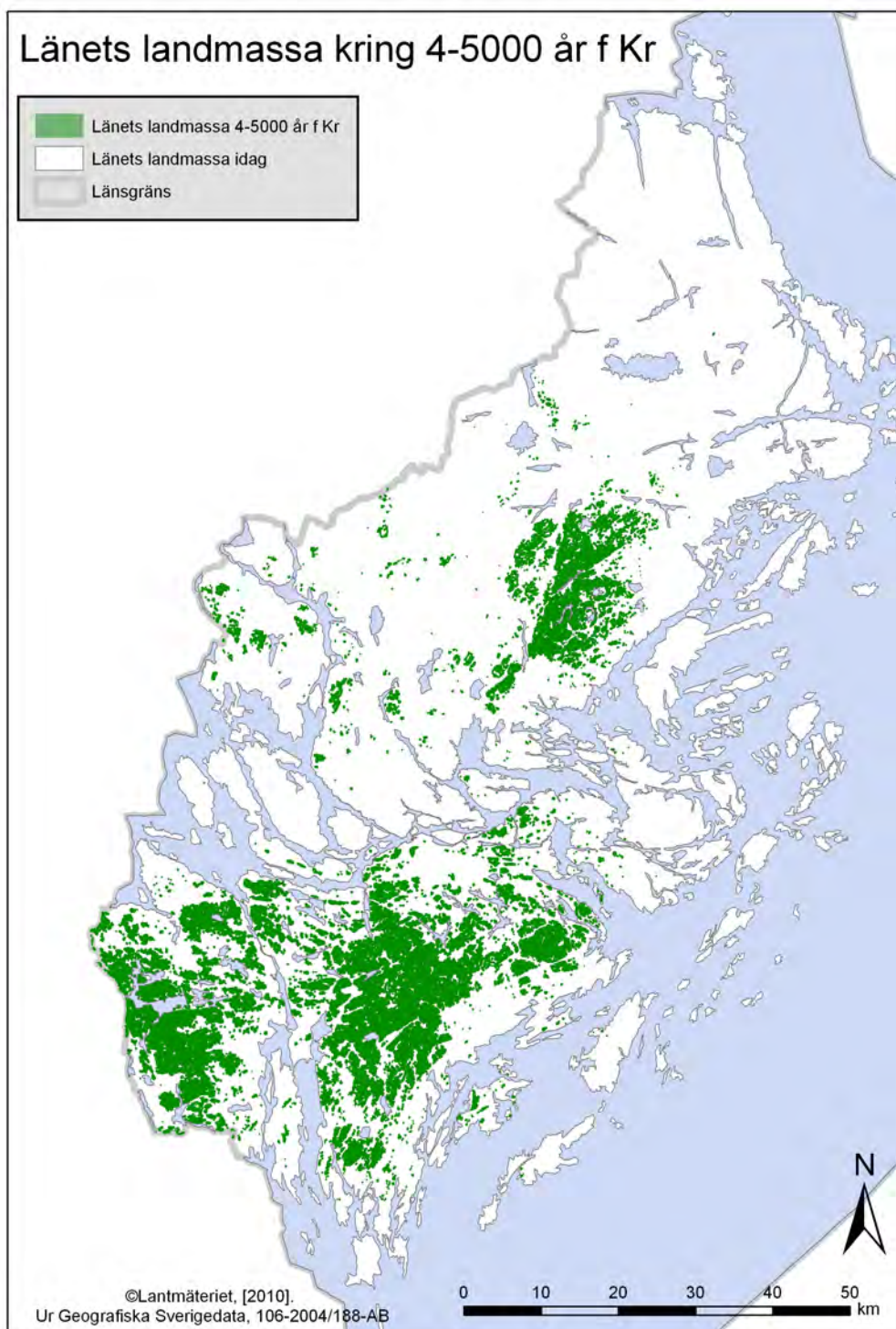
Domesticeringsförloppet av djur och växter var mycket utdragen. Omkring 4 000 f Kr började man hålla tamdjur i kombination med en enklare odling. Ett hushåll kan för sin försörjning under stenålder ha nyttjat en yta motsvarande ett par kvadratkilometer för bete och odling (Gren 1997 s.46 ff).

Hacka och grävkäpp användes för att bearbeta jorden och man sådde direkt efter röjning (Hammar et al 1996 s.15 ff). Odling av spannmål bedrevs som komplement till annat näringsfång i tillfälliga och mindre intagor på den röjda marken, vilka stängslades med enkla rishägnader för att utestänga betande djur.

För att skapa bättre beten och jaktmarker bedrevs systematisk brandröjning och ringbarkning av skog. Röjningarna gynnade även ljuskrävande nyttoväxter, såsom hassel- och bärbuskar men även gräsväxten. Betesdriften gynnades av skottskogar och tätare grässvålar eftersom träd Kronorna sänktes till betesnivå och gräset gav mer näring (Gren 1997 s.46 ff; Welinder 1998 s.96).

För att bedriva odling och bete krävs successivt tillskott av näring till jorden vilket sannolikt skedde i form av röjningsgödsling. Man tog död på befintlig vegetation vilket gör att näring frigörs ur förmultnade växtdelar, framförallt rotsystemen. Röjningsgödseffekten gav kortsiktigt god avkastning men samma yta kunde endast brukas under en eller två säsonger. Efter lång tids återhämtning, cirka 15–20 år kunde marken åter tas i bruk. Det var främst korn och vete som odlades vid denna tid (Gren 1997 s.46 ff).

Boskapsskötsel var den viktigaste agrara näringen under stenålder. Tamboskapen bestod i huvudsak av kor och svin. I Mälardalen dominerade grisen som tamdjur och man höll även ett mindre antal får och getter. Ett mildare klimat kan ha medgivit skogsbete under en stor del av året. Lövtäkten var ett viktigt näringstillskott till betet vintertid. (Gren 1997 s.46 ff).

Karta: Stockholms län med en havsnivå 50 m högre än idag (4-5000 f Kr)

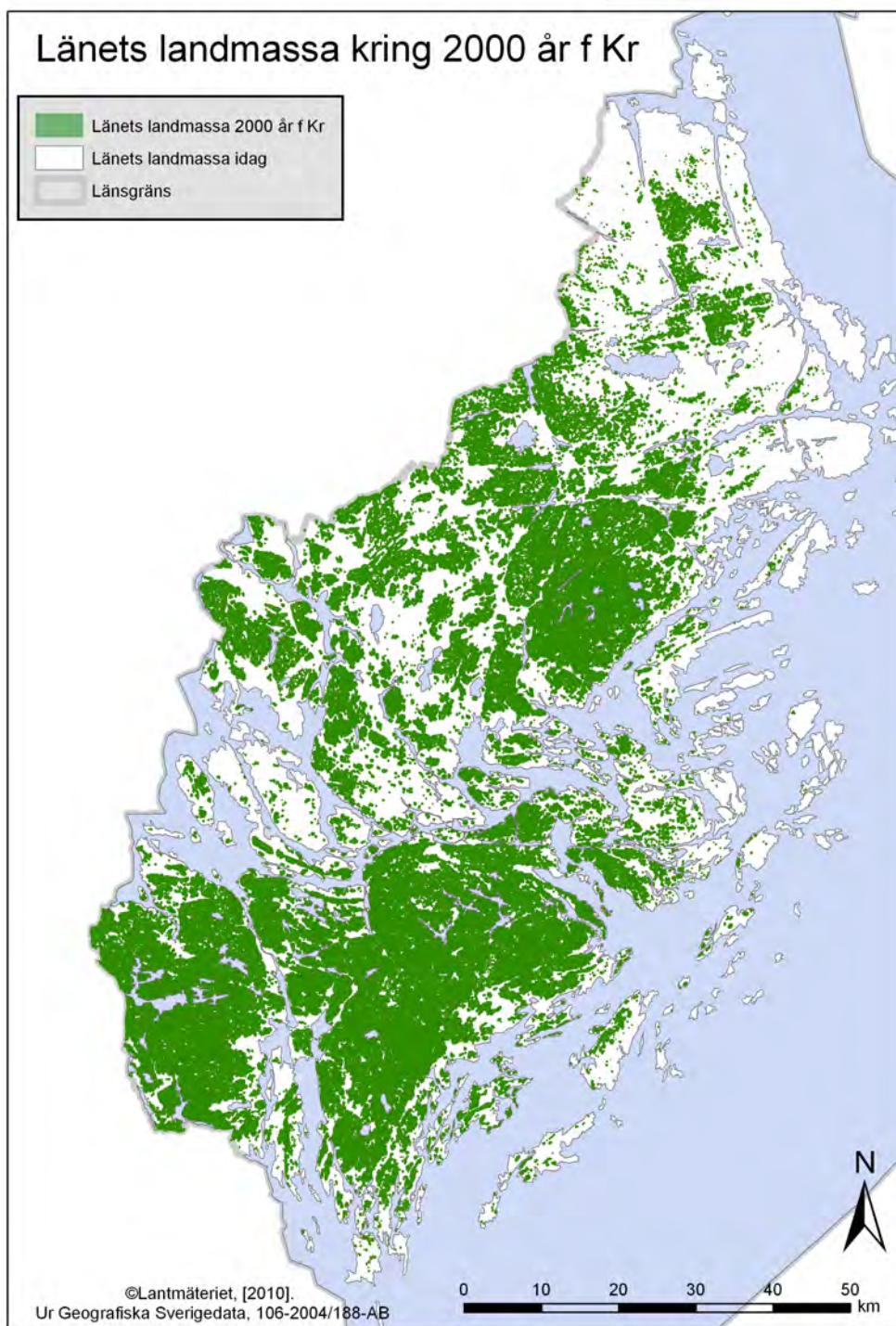
Bronsålder (1800–500 f Kr)

Under bronsålder kom öarna som då utgjorde Stockholms län, genom landhöjningen att växa samman till större öar, nuvarande Södertörn, de centrala delarna av norra länet samt de sydvästra delarna av länet. Praktiskt taget alla dessa områden var koloniserade, med undantag för mindre öar som stigit ur havet i ett senare skede (Welinder 1998 s.123 ff).

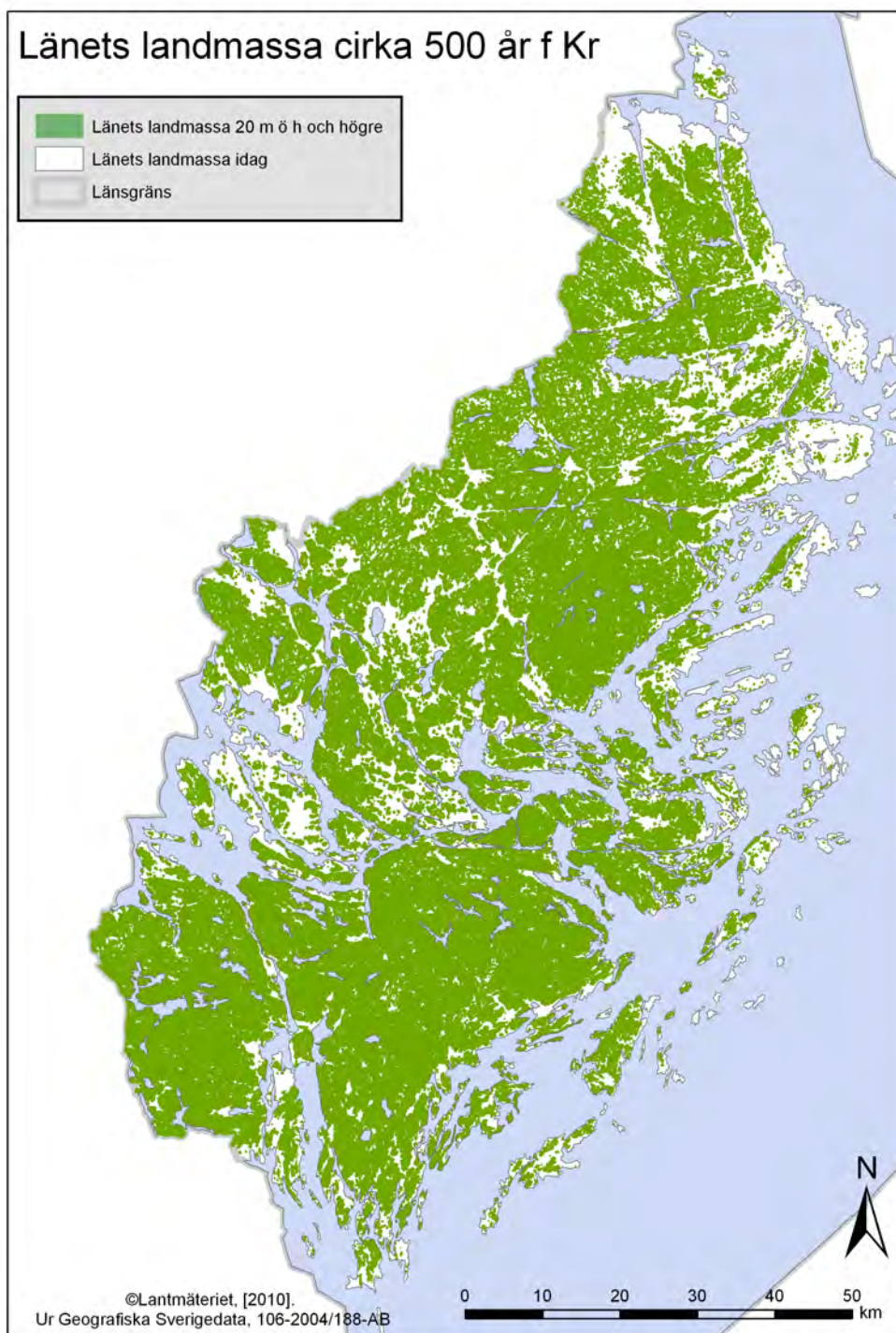
Näringsfånget var fortfarande baserat på boskapsskötsel. Jakt, fiske och insamling av bär och nötter mm, fick en mindre framträdande roll som näringsfång, medan odlingen kom att få större betydelse. Rönjningen av lövskog blev mer omfattande (Gren 1997 s.52 ff).

På de lättare jordarna anlades permanenta åkrar. Dessa brukades dock relativt extensivt. Under stenålder och äldre bronsålder odlades både vete och korn. Under yngre bronsålder dominerade korn som sädesslag i Mälardalen (Welinder 1998 s.106). Varje hushåll utnyttjade ett stort område omfattande tiotals hektar till odling, varav endast ett par hektar brukades årligen. Odlingsmark som låg i träda betades och på så sätt skedde ingen nämnvärd avmagring av marken. Den huvudsakliga näringstillförseln skedde dock fortfarande genom rönjningsgödsling. Jordbruksredskapen var anpassade till markegenskaperna. Enklare redskap såsom hackor nyttjades fortfarande för de mest steniga ytorna medan årder var vanligt för bearbetning av mindre stenig mark. På mer stenig mark röjdes sten som slängdes på hög och bildade rönjningsrösen, så kallade hackerör. De stenröjda odlingsytorna med dess rönjningsrösen är de mest synliga spåren av åkerbruk från bronsålder som kan utläsas i dagens landskap. I länet har påträffats spår av av den här typen bland annat i Odensala socken. (Gren 1997 s.52; Olausson 1995 s.44 ff).

Kor, getter, får och grisar hölls som tamboskap. Under senare delen av bronsålder hade även hästen domesticerats (Gren 1997 s.52 ff; Welinder 1998 s.80, 106).

Karta: Stockholms län med en havsnivå 30 m högre än i dag (cirka 1800 f Kr)

Karta: Stockholms län med en havsnivå 20 m högre än idag (cirka 500 f Kr)

Äldre järnålder (500 f Kr – 550 e Kr)

Den successiva strandförskjutningen hade gjort att landskapet i det närmaste antagit de former det har i dag. Skillnaden var dock ännu stor i området kring Norrtälje som fortfarande utgjorde ett skärgårdslandskap så långt västerut som till sjön Erken. Platsen där Norrtälje ligger i dag var en ö. Strandlinjen låg omkring 10 meter högre än dagens havsnivå. De områden som koloniserades under bronsålder beboddes och brukades även under äldre järnålder.

De tre mest framträdande äldre järnåldersbygderna i länet är de centrala delarna av södra Uppland, södra Södertörn och gränsområdet mellan Österhaninge och Västerhaninge vid Jordbro och Åby på Södertörn. Mindre bebyggelseagglomerationer fanns också kring Erken, söder om Sigtuna och i Vårsta i Hölö socken. Med undantag för södra Södertörn sammanfaller järnåldersbygderna med de regioner som i dag har hög uppodlingsgrad (Enequist 1975 s.27; Hyenstrand 1982 karta 58).

Fast bosättning blev vanligare under äldre järnålder eftersom gödslingen ökade möjligheterna att bruka samma åkermark årligen. Övergången till fasta bosättningar var sannolikt också en följd av att befolkningen ökade. Bebyggelsen präglades fortfarande av ensamgårdar. I slättbygderna fanns det dock byar bestående av flera gårdar (Pedersen et al 1998 s.432). Bebyggelsen var vanligen belägen i sluttning, på en eller flera stenskodda terrasser. Den täta trädvegetationen hade förändrats till en relativt öppen skog till följd av betet. Slättbygderna var nästan skoglösa, med enstaka dungar av nyttoträd (Pedersen et al 1998 s.231).

Fårskötseln har haft en dominerande roll i djurhållningen i Stockholms skärgård. Vid vår tideräknings början hade den ökat i omfattning även på fastlandet. Fördelen med att hålla får var förutom tillgång till ull och kött att får fortfarande kan finna föda eftersom de delvis föredrar andra växter än nötboskap om betet för korna i princip tagit slut. Således gav fårskötseln expansionsmöjligheter utan att man behövde utöka betesarealen (Pedersen et al 1998 s.368 och s.347f).

Omkring 200 år e Kr förändrades landskapet på ett avgörande sätt. Från att ha varit indelat i endast inägor och utmark, skedde en differentiering av markslagen i inägomarken i permanenta åkrar, ängsmark och hagar. Det fanns flera orsaker till omorganisationen. En avgörande orsak var stallningen av boskapen vintertid. Det innebar att man kunde samla gödsel under vinterhalvåret och sprida den på åkrarna för att tillföra näring till jorden. Av den anledningen övergav man det extensiva odlingsystemet och övergick till att bruka en och samma yta oftare (Gren 1997 s.58 ff, Pedersen et al 1998 s.255 f).

Den så kallade fähusdriften förutsatte att man kunde samla så mycket vinterfoder till djuren att de klarade sig under årets kalla månader. Stora delar av inägomarken utgjorde därför ängsmark. I Uppland finns lämningar av

hägnader i form av så kallade stensträngar vilka haft funktionen att inhägna produktionsmarken för att skydda grödan från betesdjuren. Dessa har daterats till några hundra år e Kr.

Lövtäkt var ett viktigt komplement till ängshöet och fortsatte att vara det ända fram till 1850-talet, då vallodlingen introducerades på åkermarken (Pedersen et al 1998 s.260).

En annan viktig faktor till de relativt omfattande förändringarna i markorganisationen var att järnredskap nu introducerades i jordbruket. Ett mer ytintensivt ängs- och lövbruk kunde bedrivas än tidigare. Produktionsmarken kunde reduceras till en mindre yta nära brukningscentrat. Järnet fick även en avgörande betydelse för spannmålsproduktionen då det järnskodda årdret introducerades i åkerbruket vid samma tid. Järnskoningen gjorde att åkerbruket blev effektivare. Det nya redskapet tillät även brukning av tyngre jordar (Gren 1997 s.58 ff).

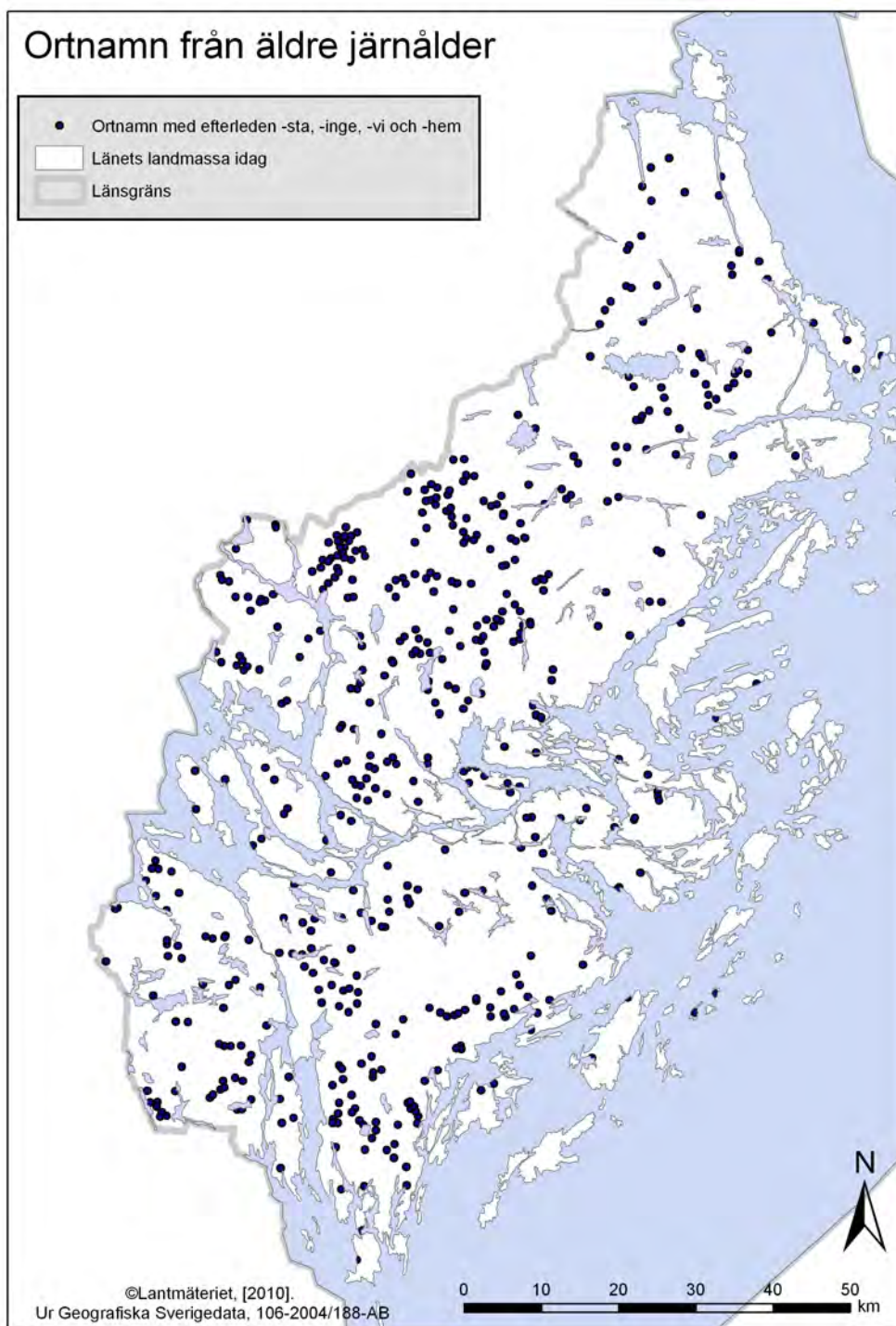
Under äldre järnålder hade en fast fysisk organisation vuxit fram i de östsvenska landskapen, där flera ensamgårdar ingick i ett hägnadssystem gjorda av enklare stengärdesgårdar, i syfte att gemensamt freda åker och äng från betande boskap och att reglera betestrycket på utmarkerna. Den sammanhållande länken mellan gårdarna utgjordes av fägator i vilka boskapen kunde ledas till och från gårdarna och betesmarken. Denna form av hägnadslag kunde omfatta en hel bygd. Organisationen var fortfarande främst baserad på boskapsskötsel (Bratt red. 1998 s.123; Eriksson 1997 s.60; Gren 1997 s.52 ff; Pedersen et al 1998 s.292 f). Spår av denna organisation finns i dagens landskap i form av så kallade stensträngar, hus- och odlingsterrasser, odlingsytor, åkerhak och terrasskanter. Det är främst i södra och sydvästra Uppland de hittills har påträffats, i ett område från Täby till Enköping. Inventeringsresultat tyder på att stensträngar nästan helt saknas i Södermanland. I Östergötland däremot återfinns stora områden med mycket välbevarade stensträngssystem. (Eriksson 1997 s.60; Widgren 1983).

Av den totala mängden grödor som producerades under äldre järnålder utgjordes 75 procent av korn och 20 procent av vete. Den rika förekomsten av lerjordar i sprickdalarnas väldränerade slänter gynnade odling av just vete. Råg och havre odlades i mindre skala (Pedersen et al 1998 s.384).

Karta: Stockholms län med en havsnivå 10 m högre än i dag (cirka Kr f).

Karta: Äldre järnålderns ortnamn karta (-sta, -inge, -vi, -hem)

I övergången mellan äldre och yngre järnålder skedde en omfattande omflyttning av bebyggelsen till följd av strandförskjutningen och ny jordbruks-teknik (Bratt red.1998 s.128 Erixon 1960 s.231). De tyngre jordarna, den postglaciala leran, började odlas upp. Åkermarkens huvudsakliga läge flyttades till lägre belägna marker i landskapet. Närheten mellan bruknings-centrum och åkermark var fortfarande av stor betydelse varvid bebyggelsen flyttades närmare den nya åkermarken (Biuw 1992 s.262 ff).

Yngre järnålder (Cirka 550–1050 e. Kr)

Havet låg under yngre järnålder drygt 5 meter högre än i dag. Fortfarande var ett stort antal av de nu uppodlade dalgångarna i länet vattenfyllda. Stora delar av det som idag tillhör de mest bördiga jordarna, exempelvis längs Mälarens norra strand, låg fortfarande under vatten och utnyttjades i många fall som viktiga transportleder.

Omkring 500–600 e Kr skedde en stor förändring i markorganisationen som ledde till att fägatsystemet övergavs (Eriksson 1997 s.60). Spår från fägatsystemet framträder dock ännu tydligt i landskapet tack vare att de i väsentliga delar inte överlagrats eller bortodlats i senare tid (Pedersen et al 1998 s.309). Omorganisationen innebar att bebyggelsen förlades på krön av morän- eller bergspartier i landskapet. (Biuw 1992 s.258 ff). Det finns arkeologiska och kulturgeografiska belägg för att man i samband med omlokalisering av bebyggelsen efter stensträngssystemens sönderfall flyttade samman ett mindre antal gårdar inom samma territorium, till en gemensam bytomt som vanligen är densamma som den historiska bytomten (Sporrong 1985 s.59). Bebyggelsen utgjordes dock mest av ensamgårdar. Någon nämnvärd inre kolonisation skedde inte under yngre järnålder, vilket sannolikt berodde på att den redan etablerade bygden ansågs vara fullkoloniserad. (Pedersen et al 1998 s.328 f och s.432 f). En fortsatt bebyggelseexpansion och nyodling skedde däremot i områden som ur ett lokaliseringsperspektiv då betraktades som perifera, såsom i Husbyområdet i Markims socken, området vid Långhundraleden i Vada och Össeby-Garn, på öarna i fjärdmynningen i Österåker samt längs Mälarens strand i Salem och Botkyrka (Ambrosiani 1964 s.215 f).

Gränserna mellan bebyggelseenheter hade vid den här tiden definierats (Myrdal 1999 s.34). I den nya bebyggelsestrukturen var varje brukningsenhet skild från de andra. Gårds- och byterritoriet hade blivit den viktigaste grundenheten i den nya administrativa indelningen, vilket framgår av ett tydligt rumsligt samband mellan gravfält och bebyggelseenhet (Myrdal 1999 s.34).

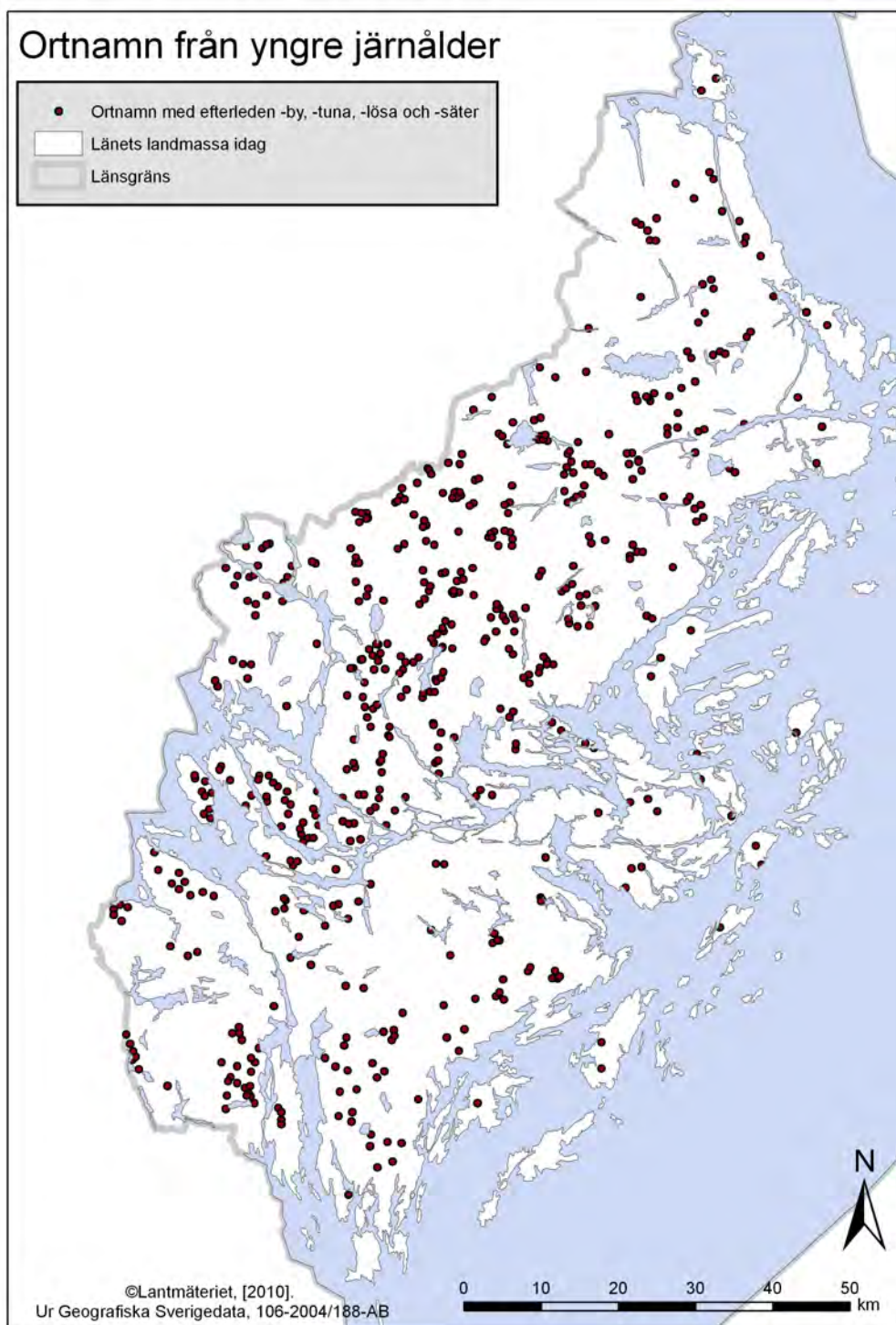
En vidareutveckling av jordbruksredskapen samt att strandförskjutningen hade lett till en ökning av markarealen ledde till man under yngre järnålder kunde odla upp lägre liggande mark. Det var den tyngre mer näringsrika jorden som togs i anspråk. Den vanligaste grödan vid den här tiden var korn

som utgjorde cirka 80 procent av den totala grödan. Havre och råg hade blivit alltmer vanligt, medan vetet hade förlorat i betydelse (Pedersen et al 1998 s.384).

De fysiska spåren från den här tidens markanvändning är inte kända i någon större utsträckning. Det kan förklaras av att åkerbruket bedrivs på samma marker än i dag. Formelementen som avsattes under yngre järnålder har successivt röjts bort eller överodlats. Med utgångspunkt från det landskap som möter oss i de geometriska jordeböckerna från 1630–40-talen, kan man dock anta att denna markorganisation utvecklats ur den struktur som växte fram efter äldre järnålderns stensträngssystem.

I övergången mellan vikingatid och medeltid övergick man från ensäde till tvåsäde i slättbygderna (Gren 1997 s.63 f; Pedersen et al 1998 s.324; Sporrang 1985 s.193 ff). Tvåsådet innebar att ungefär halva åkerarealen brukades varje år medan den andra halvan låg i träda. Boskapsskötsel bedrevs parallellt med åkerbruket. Djuren var en förutsättning för att bedriva ett uthålligt åkerbruk eftersom gödsel från stallningsperioden återförde näring till åkrarna (Myrdal 1999 s.39).

Karta: Ortnamnen från yngre järnålder (-by, -tuna, -lösa, -säter)

Medeltid

Landet låg under medeltid endast några meter lägre än i dag. Strandlinjen skilde sig i stort inte nämnvärt från dagens situation.

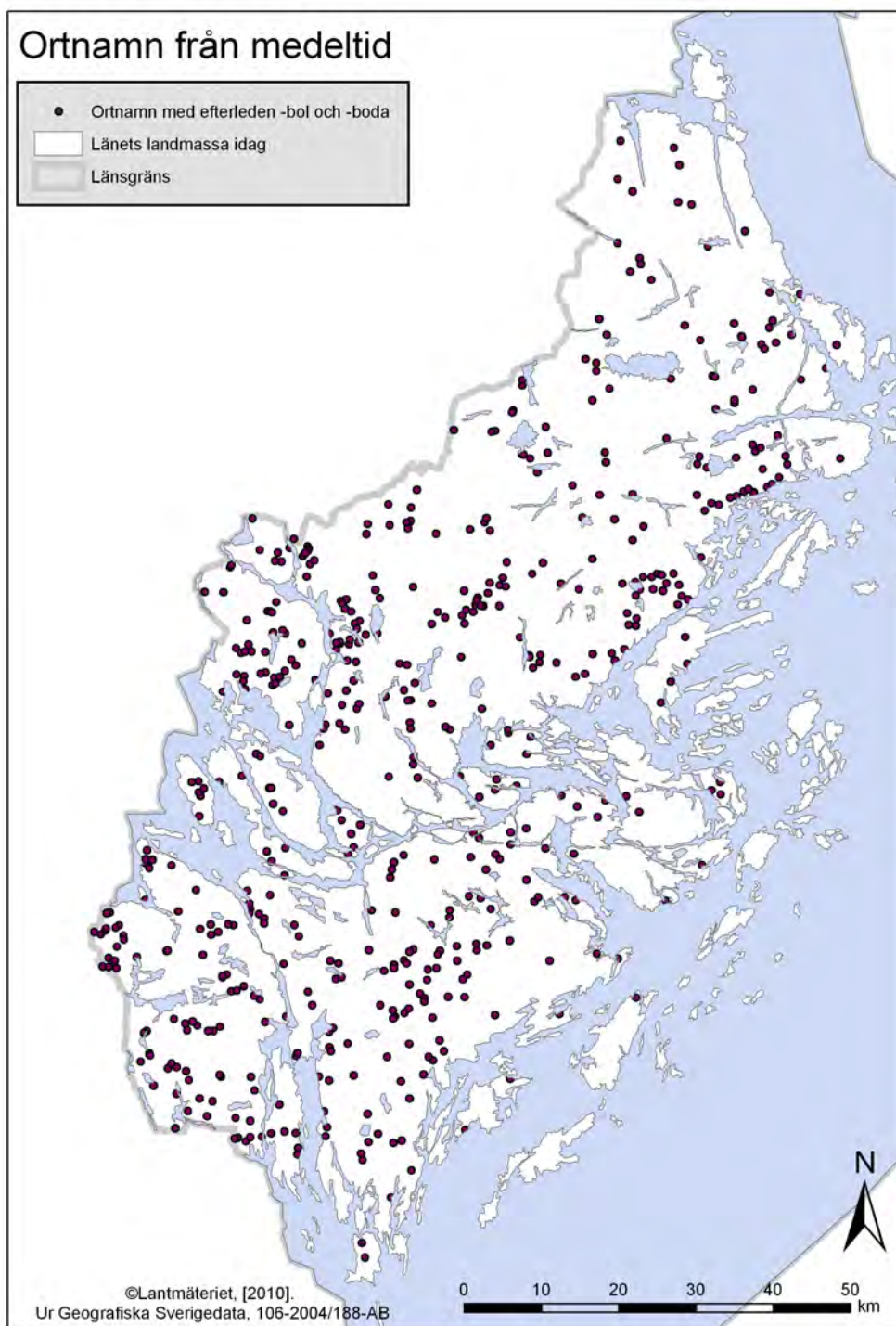
Den tidigmedeltida nykolonisationen skedde i regel i gränsområden mellan de fullkoloniserade bygderna (Myrdal 1999 s.25 f). Mellanskärgården fick nu fast befolkning. Vissa lämningar tyder dock på att större öar som Utö, Ornö och Ljusterö fick fast befolkning redan under slutskedet av förhistorisk tid. Från vikingatid till tidig medeltid nästan fördubblades antalet byar (Myrdal 1999 s.27). Under tidig medeltid koloniserades även områden med förutsättningar för annan verksamhet än jordbruk. Järnhanteringen är exempel på sådan verksamhet som senare kom att få en mycket stor betydelse för Mellansverige (Sporrong 1983 s.60).

I flera omgångar under 1300-talet fram till cirka år 1425 härjade pesten i landet och bebyggelseutvecklingen avstannade (Myrdal 1999 s.113). Den höga dödligheten medförde att gårdar ödelades, endast de mest bärkraftiga gårdarna levde vidare. Pesten resulterade i att antalet invånare som saknade jordegendom minskade. De hade antingen avlidit eller fått överta övergivna gårdar (Myrdal 1999 s.118). Vid slutet av medeltiden hade en viss återhämtning skett (Myrdal 1999 s.27)

Ägorna var indelade i inägomark och utmark. Till inägomarken räknades tomt, åker och äng. På ängsmarken bedrevs ängsbruk och i många fall även hamling av lövträd, vilket gav hö och löv till vinterfoder åt djuren. Åkermarken brukades åtminstone sedan medeltid i tvåsäde vilket innebär att åkermarken var uppdelad i två årgångar med i normalfallet likvärdig avkastning, där halva arealen årligen låg i träda. Tvåsädet var det förhärskande rotationssystemet fram till den agrara revolutionen i östra Mellansverige (Myrdal 1999 s.59).

Under högmedeltid infördes det så kallade ”open fields”-systemet i Mälardalen, vilket var det vanligaste åkersystemet i Östra Mellansverige fram till jordreformerna under 1700- och 1800-tal. Det innebar att tegarna låg i så kallad ägoblandning, sida vid sida i åkergårdet med en gemensam hägnad omkring. Det förekom även att åkern låg i särägoblock, det vill säga att åkern låg samlad i anslutning till den tillhörande bebyggelseenheten med ett eget hägnadssystem (Sporrong 1985 s.193).

Årder användes som åkerredskap sedan järnålder ända fram till långt in på 1800-talet. Plogens goda egenskaper var kända men i östra Mellansverige behöll man årdret. Det har sin förklaring i att lerdjupet i länet för den åkermark som brukades då är förhållandevis litet. Det räckte då med en yttlig bearbetning av jorden med årder. Dessutom innebar årderbruk förhållandevis låg vattenavdunstning från åkerytorna, vilket var viktigt i östra Mellansverige som präglas av ett klimat med försommartorka (Gadd 2000 s.148 f; Myrdal 1999 s.23).

Karta: Medeltida ortnamn

Årderbruket gav upphov till blockformiga tegar eftersom man ärjade korsvis, först i exempelvis nordsydlig riktning och sedan i östvästlig riktning. Varje teg avgränsades med diken och vattenfårer för att dränera åkermarken från överflödigt vatten. I åkermarken kunde stenen ligga kvar med undantag för mindre stenar som störde årderbruket. De större stenarna fick ligga kvar eftersom de hade en klimatutjämnande effekt. Även stenrösen fick ligga kvar eftersom de hade en dränerande effekt (Gadd 2000 s.150 f; Gren 1997 s.23 ff; Sporrang 1985 s.194 f).

Under 1300–1400-talet odlades mest råg. I östra Södermanland hade andelen råg ökat till att omfatta 50 procent av den totala spannmålsodlingen i slutet av medeltiden. Mest ökade odlingen i Stockholmstrakten och på kungsgårdarna vilket kan ha haft med en begynnande förändring av brödkulturen att göra, där bönder på direktiv uppifrån uppmanades att producera mer råg (Myrdal 1999 s.38 och 239).

Utmarken utgjorde i regel skogsmark. På utmarken tog man timmer, material till gårdesgårdar och ved (Lagerstedt 1942 s.40). Här betade också djuren fritt under sommarhalvåret. Får och getter betade vanligen tillsammans med nötkreatureren. Dessa djur nyttjades i huvudsak för mjölkproduktion. Boskapsstocken vid den här tiden var något mindre än 3–400 år tidigare. Vanligen bestod den på en gård av två oxar, tre eller fyra kor och en häst (Myrdal 1999 s.39). Även svin, höns och gäss var vanligt förekommande i östra Mellansverige. I Södermanland var det även vanligt med biodling (Myrdal 1999 s.89).

Svedjebruk bedrevs parallellt med åkerbruket och var mycket vanligt. Det innebar att man brandröjde ett mindre område på utmarken för odling av råg. Avkastningen kunde ge upp till fler hundra gånger utsädet. Två till tre säsonger kunde man odla innan marken hade tömts på näring. Då övergick svedjan till betesmark. Med svedjebuket förbättrades även betet (Myrdal 1999 s.51).

Ett område i länet som utmärker sig som koloniserat under medeltid är den östra delen av Vallentuna kommun där ortnamnsskicket är typiskt medeltida.

Befolkningsutveckling

Sammanfattning

Under äldre järnålder etablerades de bygder som i statistik från år 1571 och fram till nutid framstår som mer tätbefolkade. Dessa bygder sammanfaller i huvudsak med de områden som har goda förutsättningar för agrara näringar. Området kring Erken, Sorunda och Grödinge socknar och de västra delarna av länets Upplandsdel utgörs av slättbygder där befolkningen tidigt var omfattande.

Sedan skärgårdsöarna hade fått bofast befolkning skedde en omfattande befolkningsökning som fortsatte en bit in på 1900-talet. Anledningen till att man hade möjlighet att försörja en större befolkning var mångsyssleriet man bedrev på öarna, där fiske, jordbruk och jakt var de huvudsakliga näringarna. Under 1600-talet blev rederi-, lots- och tullverksamheterna en betydande inkomstkälla för skärgårdsbefolkningen.

Under samma tid var järnhanteringen av stor betydelse för Sverige. I vårt län avspeglar det sig bland annat i en befolkningsökning i länets norra del, dit denna verksamhet var lokaliserad.

I mitten av 1700-talet och fram till 1860-talet bodde majoriteten av länets befolkning på landsbygden (över 80 procent). Samtidigt som befolkningen tenderade att flytta in till städerna i övriga landet under senare delen av 1800-talet, var det en större andel i Stockholms län som stannade kvar på landet. Orsaken till det kan vara den stora efterfrågan på jordbruksprodukter i regionen. Stockholms hela livsmedelsförsörjning kom från omlandet. Stadens behov av mjölkprodukter gjorde att mejeriverksamheten fick stort genomslag på länets större gårdar.

I slutet av 1800-talet avfolkades landsbygden i länet något samtidigt som städerna växte, framför allt Stockholm. Minskningen skedde i huvudsak i områden specialiserade på spannmålsproduktion. Det kan förklaras av de rationaliseringar som skedde i samband med den agrara revolutionen vilket medförde att behovet av arbetskraft minskade. De agrara omvälvningarna fick stort genomslag i länet. Anledningen till det var att marken i hög utsträckning tillhörde adeln. På frälsets storgårdar fanns det ekonomiska möjligheter och större flexibilitet att pröva nya lösningar i produktionen (se avsnitten om Produktionsinriktning och Jordäggande).

Bakgrund och definition

Enligt Svenska Akademiens ordbok (SAOB) definieras befolkning som invånarantal eller folkmängd. Det kan även betyda folkmängds- och befolkningsförhållanden, befolkningens tillväxt och minskning (SAOB

Uppslagsord Befolkning). I det här arbetet har befolkningsstorleken studerats med fokus på geografiska förändringar över tiden. Någon studie av exempelvis ålderssammansättning eller könsfördelning har inte gjorts.

Statistiskt underlagsmaterial har sammanställts av Lennart Andersson Palm. Uppgifterna härrör från år 1571–1997. Anledningen till att de äldsta uppgifterna är från år 1571 är att Älvsborgs fästning då återköptes från danskarna, den så kallade Älvsborgs lösen. För att finansiera återköpet upptogs en förmögenhetsskatt av Sveriges befolkning. Av den anledningen samlades uppgifter in om den besuttna befolkningens förmögenhet i lös egendom. Det är den äldsta bevarade skattelängden i Sverige som baseras på hushållen. Befolkningsuppgifterna för perioden före år 1699 ska ses som ”indikationer” snarare än som statistiska hårddata.

Beräkningen av folkmängden har gjorts genom att multiplicera antalet hushåll med antalet personer som ingick i ett hushåll. Statistiken under perioden 1699–1751 baseras på mantalslängderna och efter det har uppgifterna tagits ur Tabellverkets statistik. Uppgifterna om den totala folkmängden är för denna period mer tillförlitliga än för tidigare perioder. (Andersson Palm 2000 s.12 ff).

Befolkningsstatistiken har legat till grund för en serie tematiska kartor som använts för att få en bild av befolkningstätheten i länet och hur den har varierat under olika tider.

Förekomst av vissa ortnamn ger indirekt indikation om befolkningsfördelningen före 1570-talet. Ortnamn som är typiska för bebyggelse etablerad under äldre respektive yngre järnålder har valts ut och applicerats på en länskarta.

Befolkningsstrukturen under förhistorisk tid har varit föremål för viss forskning inom arkeologi. Ett tillvägagångssätt som tillämpats för att beräkna hushållsstorleken under yngre järnålder är att summera antalet yngre järnåldersgravar som man kunnat hänföra till ett hypotetiskt hushåll. Därigenom har man fått fram ett genomsnittligt antal familjemedlemmar för en bebyggelseenhet vid den aktuella tiden. Med denna typ av beräkning följer en rad källkritiska aspekter, då man fortfarande inte vet med säkerhet hur många av den totala folkmängden och vilka personer som begravts på dessa platser (Ambrosiani 1964 s.204 f).

Befolkningsutvecklingen i länet

De naturgeografiska förutsättningarna var mycket gynnsamma för en tidig etablering och befolkningsexpansion i länet. Detta berodde initialt på goda möjligheter för jakt och fiske, senare även på tillgång till bördiga jordar och den successiva arealökningen av odlingsbar mark tack vare strandförskjutningsprocessen som fortfarande pågår.

Med utgångspunkt från tematiska kartor över ortnamnen från äldre respektive yngre järnålder kan man finna mönster för nykolonisation under respektive tidsålder. Under äldre järnålder framstår Erkenområdet, upplandskusten samt de inre delarna av Södertörn, Grödinge och Sorunda som de tätast befolkade områdena. Under yngre järnålder fortsatte en inre kolonisation i dessa områden samt en nykolonisation i länets Upplandsdel norrut samt österut. Vid den här tiden hade även Mäläröarna tagits i anspråk i full skala.

Under medeltid skedde en befolkningsminskning i samband med en rad pestepidemier som härjade under mitten av 1300-talet, då omkring en tredjedel av befolkningen dog (Myrdal 1999 s.113). Det var under medeltid som hela mellanskärgården koloniserades. På fastlandet skedde en bebyggelse-expansion i skogs- och övergångsområden, vilka vanligen var belägna i socknarnas periferi (Sporrong 1985 s.62). Av den tematiska kartan över medeltida ortnamn framgår att en nyetablering skett relativt jämt över länet, ofta nära sockengränserna samt i kustområdena, framför allt längs Roslagskusten. En något högre frekvens av bebyggelseenheter med medeltida ortnamn kan återfinnas i slättbygden i länets västra del norr om Mälaren samt i Roslagen.

Under 1500-talet var det jordbruket som dominerade näringsfånget i länet. De kalkhaltiga moränjordarna kring Erken samt den sydvästra delen av länets Upplandsdel hyste en stor befolkning. Den största befolkningstätheten fanns dock på Mäläröarna med den bördighet som präglar öarna samt det gynnsamma odlingsklimatet. Även Mörkö var då tätbefolkat.

Befolkningen i Värmdö socken livnärde sig till stor del på fiske. Även boskapsskötsel och jakt var viktiga näringar. Åkerbruket fanns det sämre förutsättningar för i skärgården. Men fisk och andra skärgårdsprodukter kunde med lätthet bytas mot spannmål. Det här förhållandet gav goda förutsättningar för en växande befolkning.

Befolkningsmönstret präglas således huvudsakligen av jordbruk, boskapsskötsel och fiske vilka utgjort grundpelarna för näringsfånget i länet. En stark påverkan har också järnhanteringen haft i den norra delen av länet. Dessa förhållanden kvarstod till långt in på 1800-talet.

Under 1600-talet blomstrade järnhanteringen i Bergslagen. Norra delen av länet utgjorde den sydöstra delen av Dannemora bergslag. Under järnhanteringsens glansperiod skedde en omfattande befolkningsökning i socknarna i norra länet i samband med att efterfrågan på järn ökade och flera järnframställningsanläggningar anlades, vilka krävde mycket arbetskraft (Myrdal 1999 s. 125).

Befolkningsökningen i skärgården fortsatte fram till en bit in på 1900-talet. Anledningen till att befolkningsökningen var möjlig här var rederiverksamheten, lotsningen och tulltjänsten som tillkommit som arbetsuppgifter och utgjorde betydelsefulla komplement till den areella näringen, fiske och mångsyssleri. Dalarö är ett sådant exempel på en socken som hyste en stor befolkning redan under 1600-talet. Socken är belägen strategiskt i inloppet

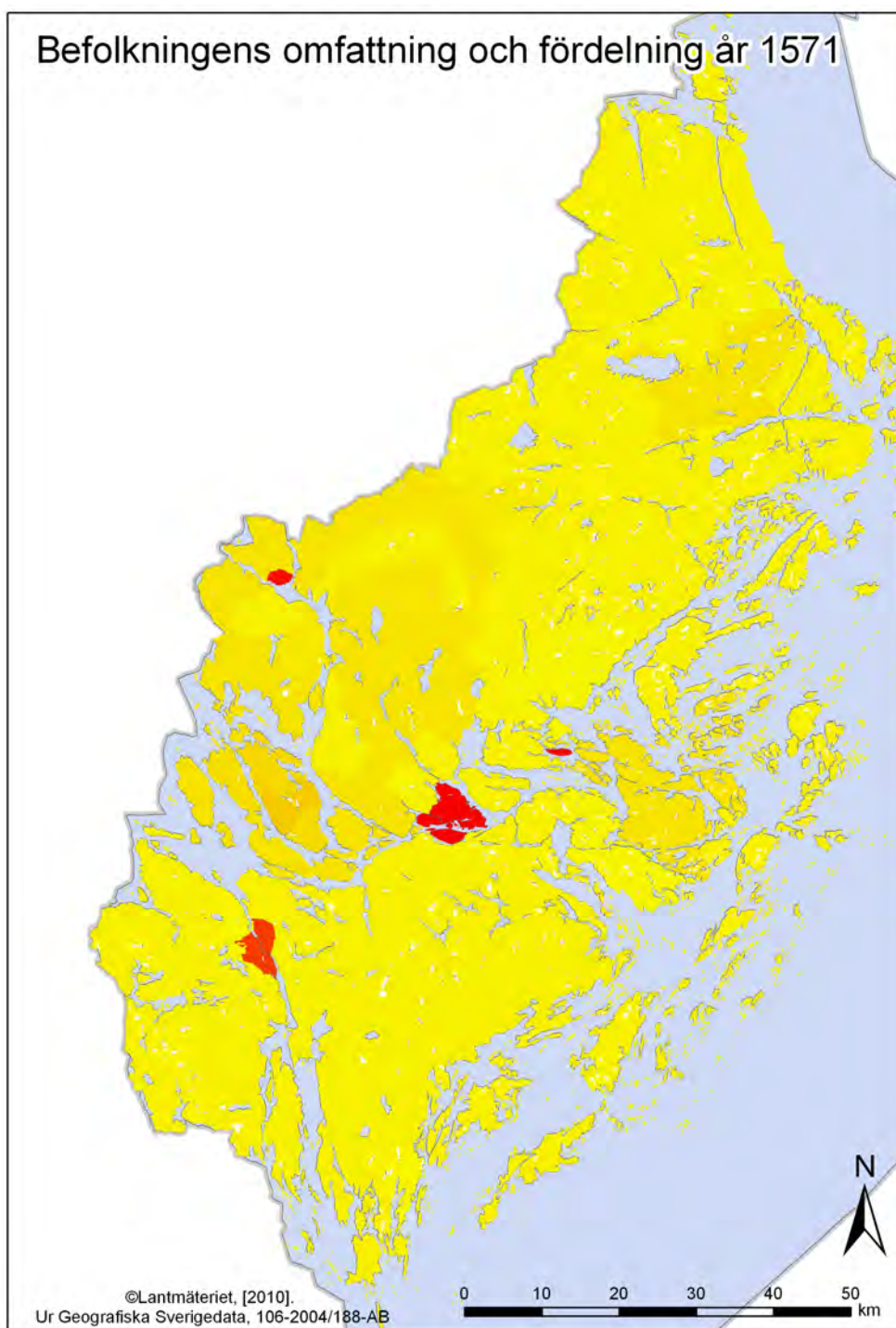

till Stockholm och utnyttjades i försvarssyfte. En skans uppfördes här i början av 1600-talet. Här har även funnits lotsverksamhet och en tullstation.

På 1750-talet bodde, trots en omfattande inflyttning till städerna, cirka 83 procent av länets befolkning på landsbygden. I Stockholms stad var då levnadsförhållandena jämförelsevis miserabla. Trots misären skedde en omfattande inflyttning till Stockholm. Under den första delen av 1800-talet uppgick inflyttningen till Stockholms stad till omkring 61 000 personer medan den totala befolkningen i Stockholm, främst på grund av hög dödlighet, endast ökade med 17 500 invånare under samma tid (BOH Johansson 1991, s.29f). År 1840 rådde samma förhållanden för befolkningens fördelning mellan landsbygd och stad som på 1750-talet. Under samma tid skedde en omfattande befolkningsökning på landsbygden i övriga landet. Efter 1860 vände det och det skedde istället en avfolkning av landsbygden i övriga landet. Men på landsbygden i länet bodde man kvar i högre utsträckning. Anledningen till det kan vara den stora efterfrågan på jordbruksprodukter i Stockholm.

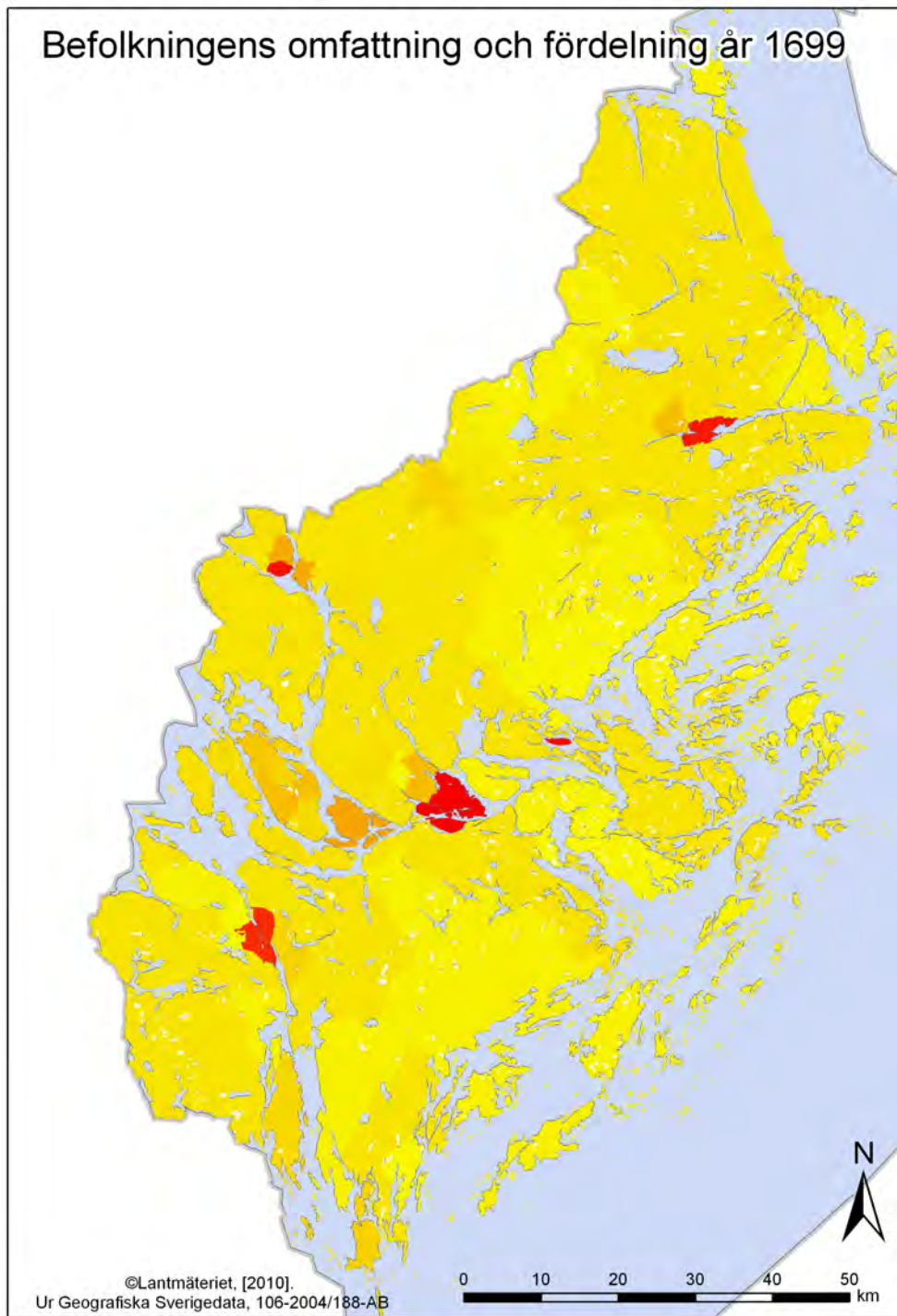
Mejeriprodukterna var en mycket viktig näring för bönderna kring huvudstaden. De mjölkproducenter som bodde nära staden försörjde staden med mjölk och de som bodde längre bort producerade främst förädlade produkter som smör och ost. Mejerierna hade stor betydelse för landsbygdens utveckling eftersom befolkningen i högre utsträckning kunde stanna på landsbygden med sysselsättning i mejeriproduktionen. (Bring 1947 s. 328 f; Rendel 1992 s.41).

Under 1800-talet skedde stora förändringar i befolkningsstrukturen. Levnadsförhållandena förbättrades liksom sjukvården, vilket resulterade i lägre barnadödlighet och en ökad medellivslängd. Detta ledde till en omfattande befolkningsexpansion. Den största befolkningsökningen i slutet av 1800-talet skedde i Stockholm med närområde samt i Södertälje och Norrtälje. Samtidigt skedde en befolkningsminskning i bygderna med spannmålsinriktning i länet, även om dess omfattning inte är jämförbar med befolkningsminskningen på landsbygden i övriga riket. Således skedde en minskning av befolkningen i trakterna kring Erken, stora delar av Södertörn samt den västra Upplandsregionen. Anledningen till det var att innovationerna inom jordbruket hade effektiviserat produktionen i så stor omfattning att en stor del av arbetskraften inte längre behövdes inom jordbruket. Detta resulterade i att många flyttade in till städerna. Stockholm attraherade en stor befolkning och fungerade som en administrativ nod och som handels- och transportcentrum i regionen. Arbetstillfällena i staden fanns även inom industrin, försvaret, lotsningsverksamheten och tullen. År 1900 utgjorde den jordbrukande befolkningen endast hälften av länets invånarantal (B O H Johansson 1987 s.25). Inte förrän ett par decennier in på 1900-talet skedde en omfattande avfolkning på landsbygden i Stockholms län, samtidigt som länet började nå odlingsmaximum.

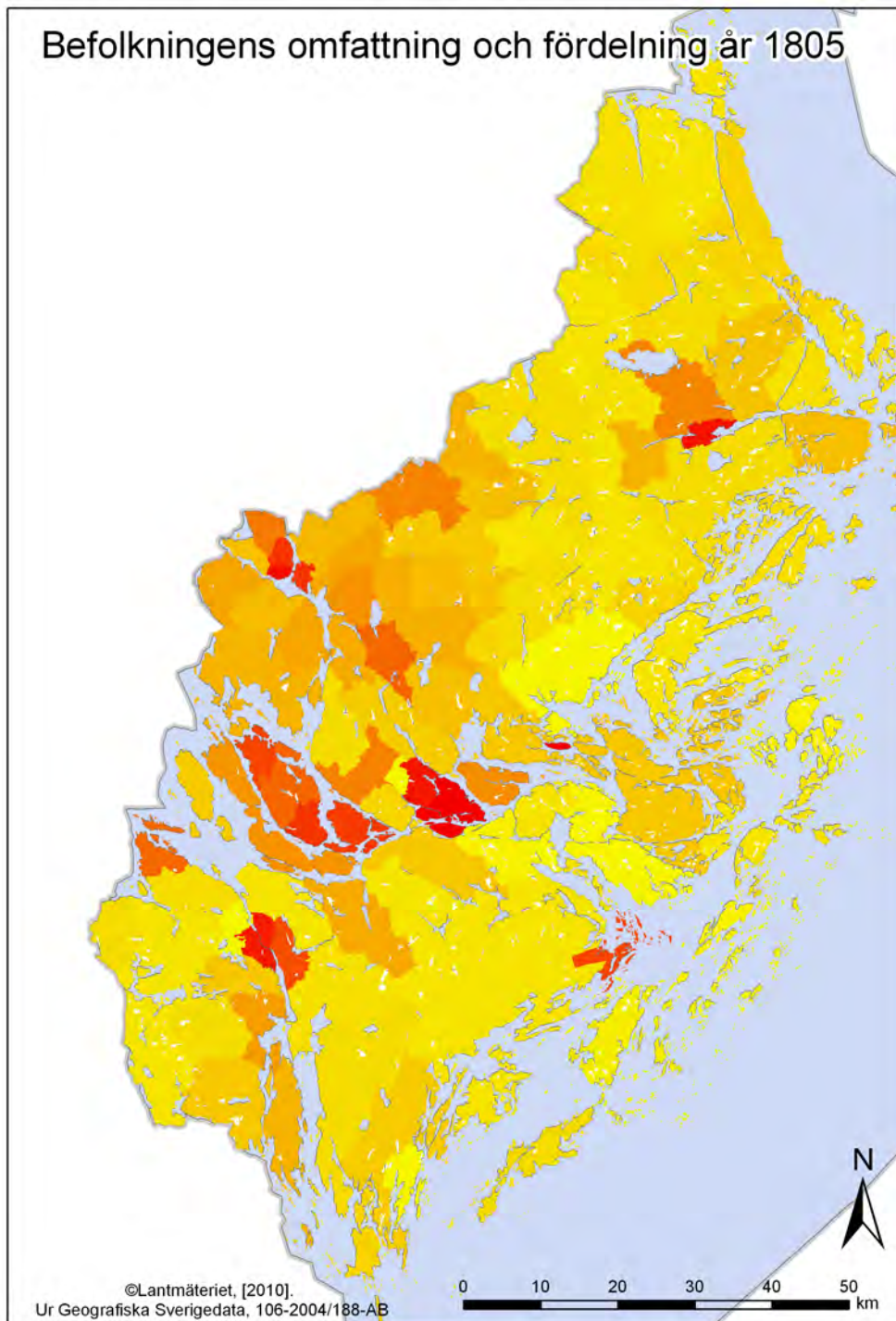
Karta: Befolkningstätheten år 1571

Befolkningens omfattning och fördelning år 1699

Karta: Befolkningstätheten år 1699

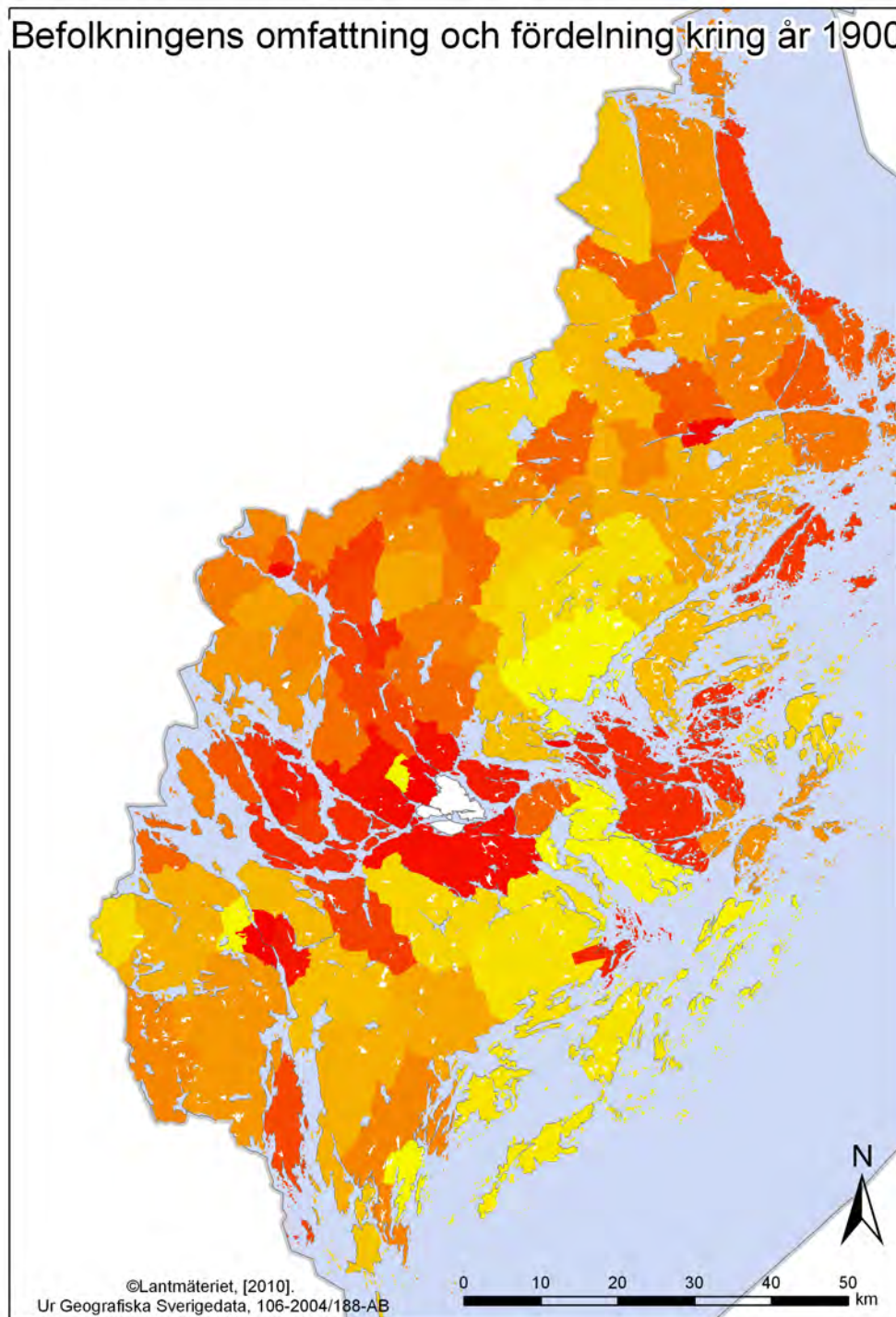
Befolkningens omfattning och fördelning år 1805

Karta: Befolkningstäthet år 1805

Befolkningens omfattning och fördelning kring år 1900

Karta: Befolkningstäthet cirka 1900

Stockholm är beläget i en region som möjliggör ett överskott i livsmedelsproduktionen, med goda möjligheter för transport av livsmedel från landsbygden till stadens invånare. Detta har varit förutsättningen för regionens utveckling då stadens invånare inte varit självförsörjande på livsmedel. En ökad stadsbefolkning har medfört en ökad efterfrågan på livsmedel.

De senaste 200 åren har antalet invånare i landet fyrdubblats. Under 1900-talet fortsatte inflyttningen till städerna i länet, framför allt till Stockholm. I de socknar som är belägna närmast Stockholm såsom Brännkyrka, Nacka, Solna, Danderyd och Bromma var befolkningsökningen lägre än i socknarna längre ut som till exempel Tyresö, Huddinge, Spånga och Täby. Förmodligen var socknarna närmast Stockholm tätbefolkade redan vid sekelskiftets början. Därför har inflyttningen i större utsträckning skett i områden längre från Stockholm under senare tid. De stora avfolkningsbygderna har varit och är fortfarande norra delen av länet samt skärgården. Mellan åren 1910 och 1950 fördubblades invånarantalet i Stor-Stockholmsregionen från en halv miljon till 1,1 miljon (Johansson 1991 s.472). Den fortsatta inflyttningen till städerna har gjort att en femtedel av landets befolkning i början av 2000-talet är bosatt i Stockholms län. År 1998 fanns det 1,8 miljoner invånare i länet (Årsstatistik 2000 s.36 ff). Den ständiga strömmen av inflyttande människor till storstadsregionen är fortfarande mycket omfattande och unik för svenska förhållanden.

Bebyggelse

Sammanfattning

Bebyggelsemönstret på landsbygden i länet har i hög grad styrts av tillgången på mark för produktion av livsmedel för husbehov. God tillgång på odlingsmark har bidragit till en tätare bebyggelse med en tidig etablering. Det avspeglar sig i fornlämningsbilderna då områden med hög odlingspotential också är de områden med flest kända förhistoriska lämningar.

Fram till 1500-talet bestod bebyggelsen i Stockholms län vanligen av ensamgårdar eller små byar med mellan 2 och 3 gårdar. Orsaken till det kan vara att odlingsmarken låg relativt spridd i sprickdalarnas dalgångar. För att bibehålla närheten mellan bytomt och produktionsmark strävade man efter att begränsa antalet gårdar i byn.

Hemmansklyvning var ett vanligt sätt att lösa konflikter i samband med arvsskiften. Detta var en av orsakerna till att antalet bebyggelseenheter ökade under 1600- och 1700-talen. Andra faktorer som gjorde att antalet brukningsenheter ökade till exempel i norra länet var bergshantering som hade sin blomstringsperiod under 1600-talet och var enormt arbetskraftskrävande. I exempelvis Edebo, Söderby-Karl och Edsbro var frekvensen av stora byar större än i övriga delar av länet. I kustområdena förekom det också stora byar. Det kan förklaras av kompletterande näringar som exempelvis fiske, lots- och tulltjänster samt rederirörelsen, vilket gjorde att det fanns ekonomiska förutsättningar att föda ett större antal människor.

Ägoförhållanden är en annan faktor som i hög grad styrte bebyggelsens utformning. Byar belägna på frälsejord bestod i regel av färre gårdar än byar på skattejord. Det beror sannolikt på att frälsebonden, som bara arrenderade mark och byggnader, inte tilläts hemmansklyvning av den anledningen att markägaren var angelägen om att garantera gårdens fortsatta bärkraft. Den självägande skattebonden hade däremot eget inflytande på markanvändningen och övriga naturtillgångar på ägor. Dessa tillgångar kunde nyttjas för att öka gårdens bärkraft. Hemmansklyvning skedde i mindre omfattning i länets södra del där jorden till stor del tillhörde frälset (se avsnittet om jordägande).

Under senare delen av 1800-talet skedde en successiv avfolkning av landsbygden till städerna. Till en början hade Stockholms stad svårt att tillgodose de behov som de inflyttade hade, i form av exempelvis bostäder. Det ledde till en början till en omfattande kåkbebyggelse utanför malmarna. Genom att öka bostadsbyggandet lyckades man dock förbättra boendesituationen för stadsbefolkningen. I samband med att kommunikationerna förbättrades med utbyggnaden av först järnvägen, sedan spårvägarna och senare buss- och biltrafik samt tunnelbane- och pendeltågsnätet, har det blivit försvarligt att

bebygga områden allt längre från staden. Den mark som togs i anspråk var framför allt de stora godsens markinnehav. Möjligheten att exploatera stora markarealer från en och samma markägare underlättade för den areella storskaligheten som krävdes för att komma till rätta med Stockholmsområdets bostadsbrist.

Bostadsbristen är fortfarande en utmaning i Stockholmsregionen.

Bakgrund och definition

Begreppet bebyggelse innefattar de platser med tillhörande mark som tagits i anspråk i samband med ett permanent boende med dispositionsrätt till omgivande mark. I det här avsnittet används begreppen brukningsenhet och bebyggelseenhet, där bebyggelseenhet betyder by eller ensamgård.

Brukningsenhet utgår ifrån brukandet och avser den minsta enheten, det enskilda hushållet. Begreppen gård och by tar ofta sin utgångspunkt från byggnadsformen. Dessa benämningar används också här men i mer allmän betydelse. Innebörden av begreppet by skiljer sig åt inom olika vetenskapliga ämnesområden. Inom etnologin anser man att en by består av minst tre gårdar (Erixon 1960 s.195). Inom kulturgeografin definieras begreppet av samarbetet mellan två eller flera gårdar (Sporrong 1975 s.80f). Vi har valt att använda oss av den kulturgeografiska definitionen av by.

Bild på gårdstomt med vattenpump i Husby-Sjuhundra socken

Förhistoria

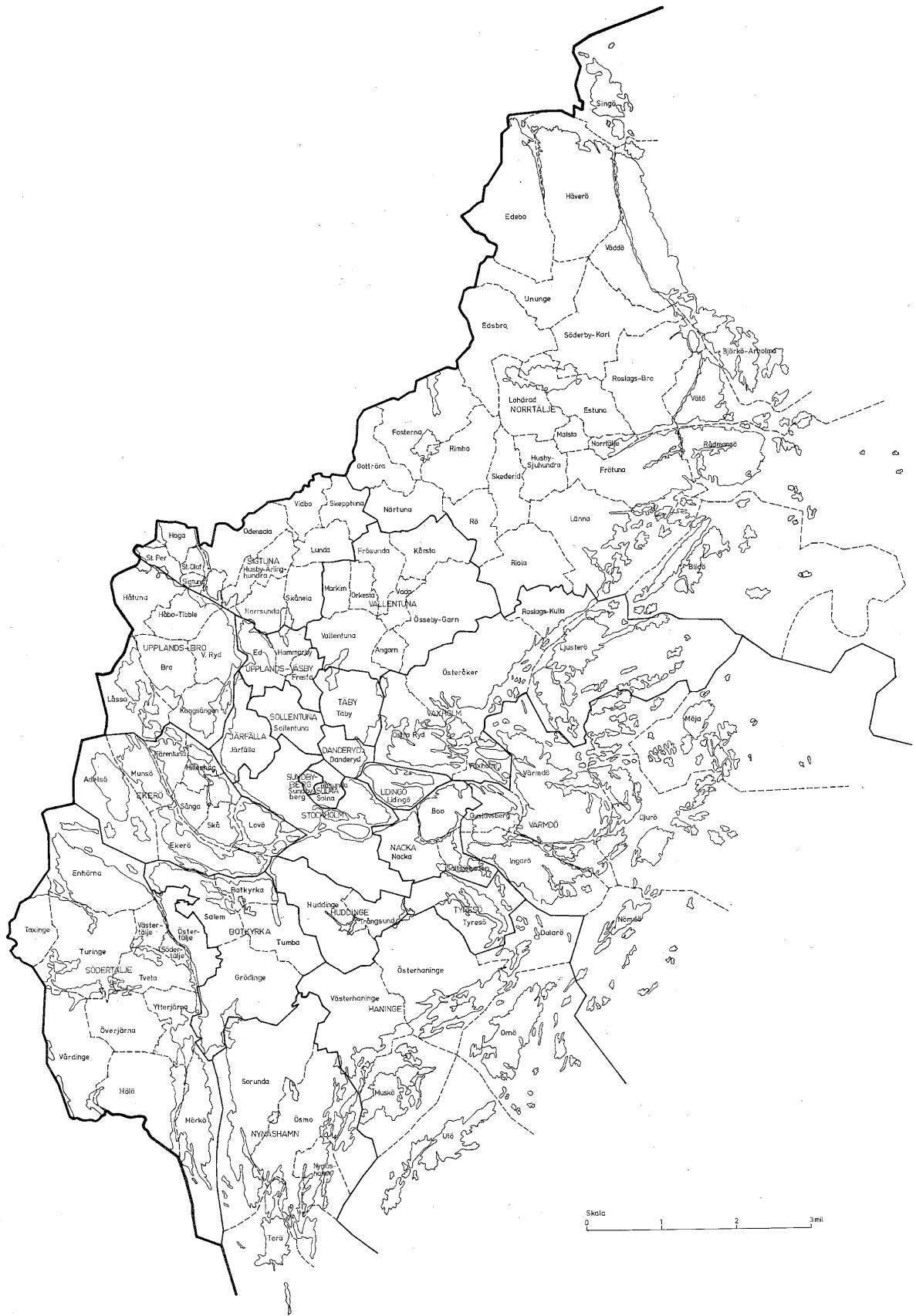
Av by- och gårdsgravfälten framgår att platskontinuiteten för en stor del av dagens agrara bebyggelse sträcker sig tillbaka till åtminstone yngre järnålder, då man begravde sina döda i nära anslutning till bebyggelseområdet (Sporrong 1985 s.99). Med undantag för Stockholms stads utbredning framgår att områden med längst kontinuitet och flest fornlämningar har varit de mest tätbebyggda fram till urbaniseringen. Bebyggelsen består här i regel av flera gårdar. By- eller gårdstomten förlades ofta på berg i dagen eller ett morän- eller åsparti (Lagerstedt 1942 s.51) med tillgång till dricksvatten. Bebyggelsen vetter företrädesvis mot söder för att man skulle dra så stor nytta av solinflödet och värmen som möjligt.

Byns lokalisering i landskapet valdes bland annat utifrån vilken produktionsinriktning landskapet medgav. I spannmålsproducerande områden lades by- eller gårdstomten i anslutning till den mest arbetsintensiva och tillsynskrävande odlingsmarken. Eftersom boskapsskötseln var en förutsättning för ett uthålligt åkerbruk var det även viktigt att bytomten låg relativt nära betesmarken. Därför låg bebyggelsen ofta i gränsen mellan inägomark och utmark. För skärgårdsborna var fisket av avgörande betydelse. Närheten till vattnet föredrogs framför närheten till åker- och betesmark. I vissa skärgårdsbyar flyttades till och med bebyggelsen närmare vattnet när landhöjningen hade gjort att den vik, vid vilken bebyggelsen ursprungligen låg, grundats upp så mycket att den inte längre var farbar med båt. Förhållandet att det nya bebyggelseområdet kom att ligga längre från odlingsmarken var av underordnad betydelse (Othzén & Sundberg 1997).

Medeltid

Under tidig medeltid utgjordes majoriteten av bebyggelseenheter i länet av ensamgårdar. Det var främst slättbygderna som var bebodda även om viss nykolonisation hade skett i övergångs- och skogsbygderna. Under senare delen av medeltiden hade länet praktiskt taget fullkoloniserats (Sporrong 1985 s.192).

Under tidig medeltid genomfördes regleringar av bebyggelsen i Mellansverige (Sporrong 1985 s.51). Det största behovet av omorganisationer av markanvändningen fanns i de områden där byarna var stora och ägoförhållandena komplicerade. Reglering av bytomter genomfördes främst i slättbygderna (Sporrong 1985 s.178f, 183).

Sockenkarta Stockholms län enligt indelningen 1974. Källa: Länsstyrelsen i Stockholm.

1500-tal

På 1550-talet präglades regionen söder om Mälaren av ensamgårdar, men det förekom även små byar med två gårdar. Endast i Ösmo och i Sorunda socknar var antalet gårdar i byarna större. Norr om Mälaren var det vanligare med större byar. De låg främst i de kustnära områdena, i skärgården samt i de utpräglade odlingsbygderna, trakten kring Erken och i den nordvästra delen av länet främst i socknarna Haga, S:t Per, S:t Olof, Sigtuna, Västra Ryd, Munsö och på Färingsö. I dessa områden finns än i dag länets största byar (Sporrong 1985 s.178f).

1550-talets skattegårdar var mer skattekraftiga i områden med goda förutsättningar för odling. I länets nordvästra del, liksom i trakterna kring Estuna samt på Mäläröarna, i Botkyrka, Huddinge, Sorunda, Hölö, Överjärna samt Östertälje socknar, har till gårdarna hörande markareal varit större än genomsnittet för Mälardalen (Sporrong 1985 s.179f). Om förhållandet är detsamma för de övriga jordnaturerna framgår inte av det kamerala källmaterialet, eftersom uppgifterna baseras på kronans jordeböcker där endast skattejorden redovisats. Storleksförhållandet mellan gårdar med samma jordnatur i olika regioner torde dock vara detsamma som för skattegårdarna.

Bebyggelsen på en gård bestod från 1500-tal till åtminstone 1750-tal av ett eller två boningshus och vanligen ett antal mindre byggnader med skilda funktioner, bodar för matvaror, säd och husgeråd, svin- och fähus samt stall för att nämna några. Under 1800-talet gick utvecklingen mot färre antal, men större byggnader med flera olika funktioner (Erixon 1941 s.90).

Boningshusen i östra Götaland och Svealand bestod i regel, fram till 1800-talets ingång, av enkelstugor eller parstugor. Av dessa två är enkelstugan äldst och finns belagd sedan 1500-talet. Efterföljarna till de två hustyperna var salsbyggnaden, en vidareutveckling av parstugan. Boningshusen var i regel timrade och opanelade och hade ofta torv- eller vedtak, undantaget slättbygderna där halm också förekom. Ekonomibygnaderna var i regel timrade med halm eller vass som taktäckningsmaterial. (Erixon 1941 s.94f)

I östra Svealand var den centralsvenska gårdstypen vanligast men den götiska typen var också vanligt förekommande i de kustnära socknarna. Båda gårdstyperna bestod av en rektangel som delades in i en boskapsdel och en mangård. På den centralsvenska gården skildes de två sektionerna åt av en bodlänga eller en stallbyggnad med portlider. Denna gårdstyp karakteriserar Mälardalen och området kring Hjälmarén. Sannolikt inspirerades den av herrgårdarnas indelning där fä- och mangård var tydligt avgränsade från varandra. På den götiska gården delades de två sektionerna av ett stängsel, där fägården med dess ekonomibygnader i regel var kringbyggd (Palmqvist 1995 s.23 ff).

1600-tal

Allt eftersom befolkningen växte odlades mer jord upp. Befolkningsökningen ledde till hemmansklyvningar. Från statens sida ville man dock begränsa hemmansklyvningarna. Under slutet av 1600-talet stadgades en lag med syfte att begränsa hemmansklyvningen på skattejord. Lagen reviderades under 1700-talet. Orsaken till lagstiftningen var att man ville förhindra att gårdarna blev så små att de inte kunde försörja en familj (Gadd 2000 s.72).

Av gårdar belägna på frälsejord genomfördes hemmansklyvning i mindre omfattning än av självägda gårdar. Eftersom markägaren drog in ränta från brukaren var man som markägare intresserad av att gården var uthållig, vilket innebar att gården inte fick delas i alltför små delar. Skattebonden å andra sidan ägde både jord, skog och rättigheter till fiske och hade därmed större inflytande på det totala näringsfånget på gården och hemmansklyvning kunde på så sätt underlättas (Gadd 2000 s.71 ff och 77).

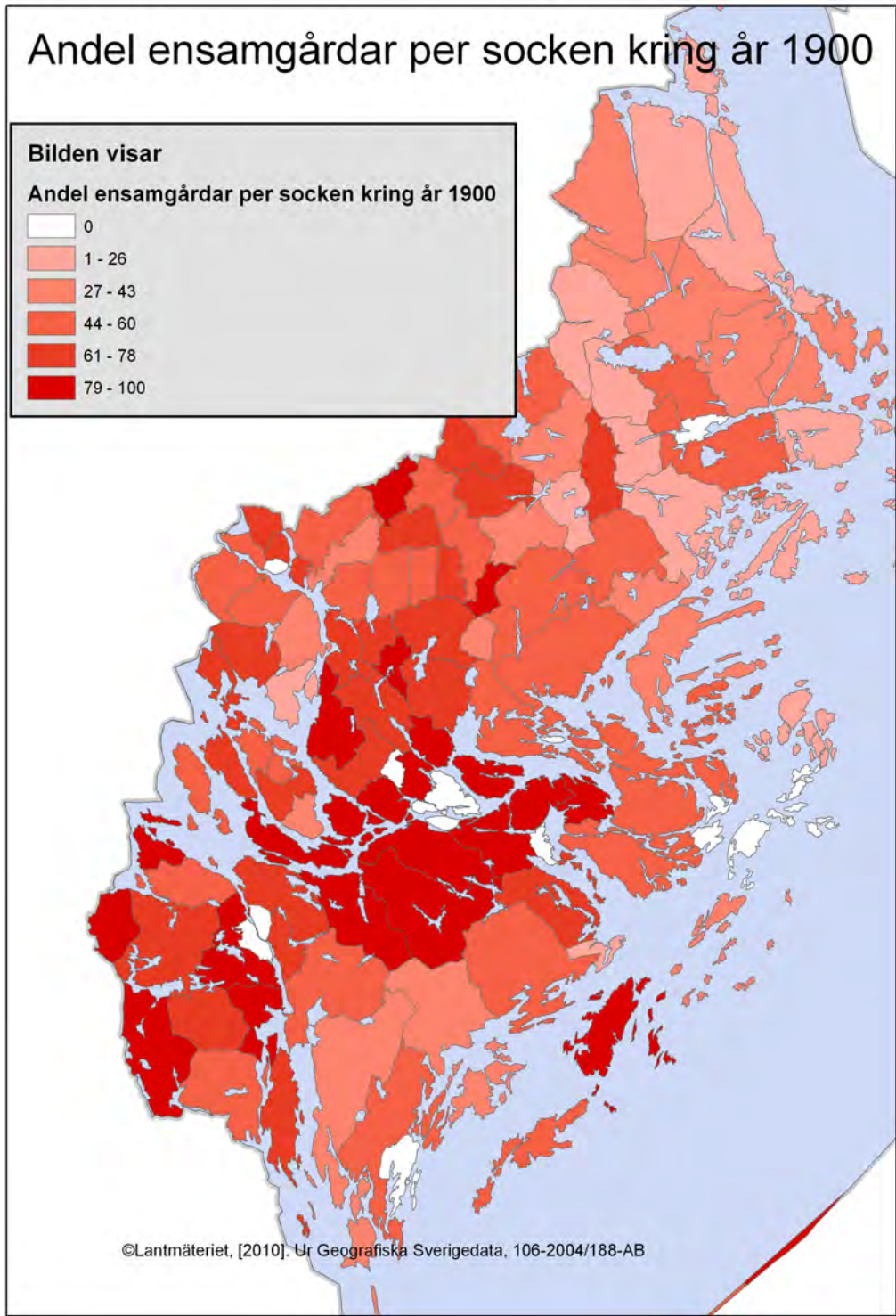
Under 1600-talet bestod byarna kring Mälaren vanligen av tre till fyra bebyggelseenheter. Vid en jämförelse med andra delar av landet är antalet gårdar per by lågt.

1700-tal

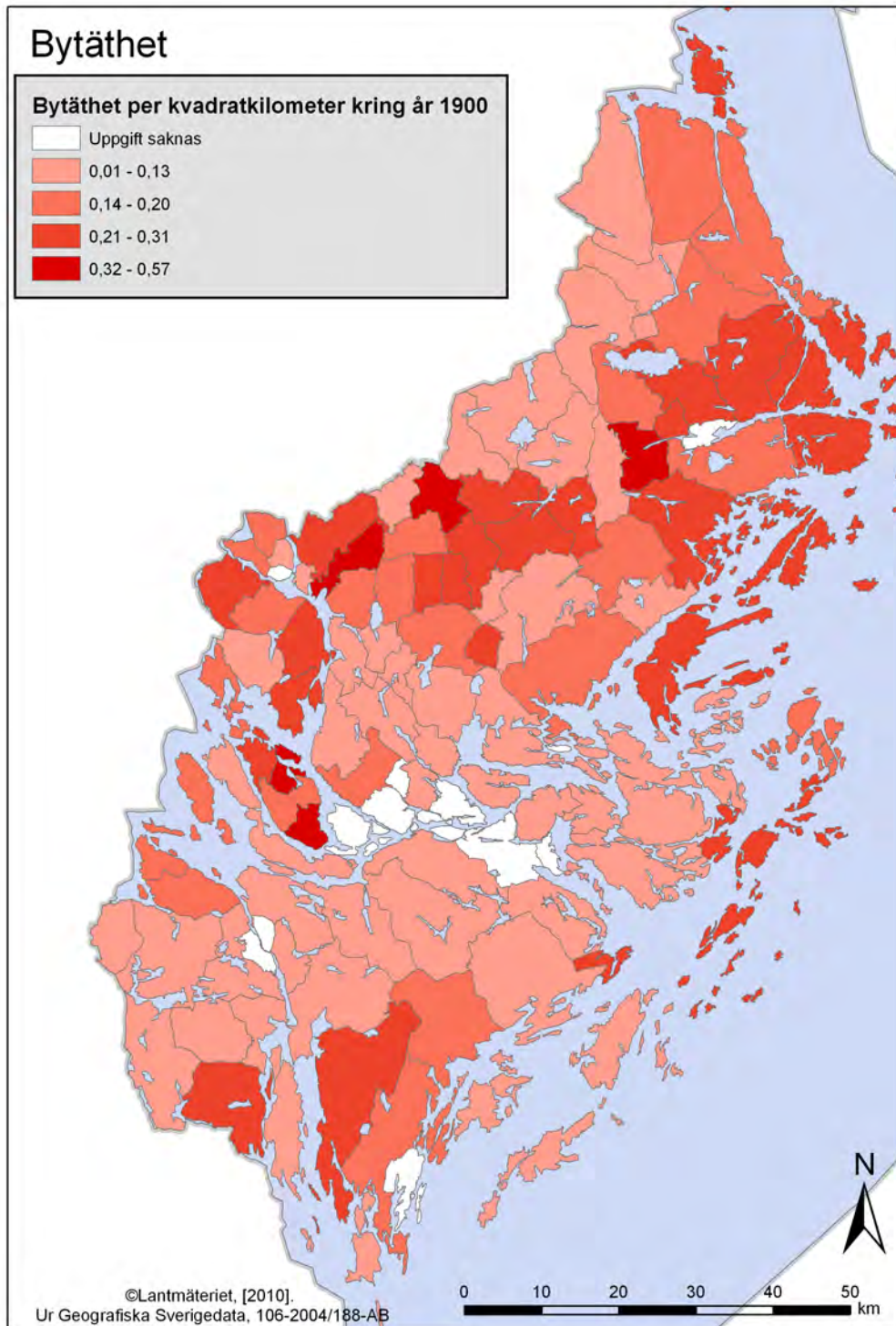
Från 1700-talet till sekelskiftet 1900 skedde det en ökning av antalet gårdar i byarna i vissa regioner. Den största ökningen skedde i norra länet, i norra skärgården samt i länets sydöstra del. Alla ovan nämnda områden dominerades av självägande bönder, såsom Sorunda, skärgården och den norra delen av länet, vilket torde ha underlättat hemmansklyvningar (Se avsnittet om Jordägande). I övriga länet söder om Mälaren hade en minskning av antalet brukningsdelar skett. En liten minskning skedde också i länets nordvästra del. Den största minskningen hade dock skett i vattennära socknar och socknar belägna nära Stockholm. Anledningen till att antalet gårdar minskat i dessa delar var den omfattande säteribildningen under 1600-talet då säterierna lade under sig ett stort antal gårdar och byar varvid en del av dem avhystes (Enequist 1975 s.68 f).

Fördelningen av byarna i länet visar att byarna låg tätast i den norra delen av länet, längs kusten och i skärgården. Även på flera av Mäläröarna låg byarna närmare varandra och i länets nordvästra och centrala delar norr om Mälaren. Även i den sydligaste delen av länet låg bebyggelsen tät. Det betyder att varje by i dessa områden hade mindre areal att förfoga över. Uppgifterna är från sekelskiftet, men kan nog karakterisera bytätheten från 1500-talet och framåt, då det är mycket ovanligt att nya byar etablerats under den nyare tiden.

Tegeltak blev vanligt i Stockholmstrakten från 1700-talets slut.

Karta: Ensamgårdar kring år 1900

Karta: Bytäthet kring år 1900

1800-tal

Under 1800-talet skedde en mycket omfattande förändring av bebyggelsen på landsbygden. Det var det laga skiftet som skapade grunden för förändringarna (Se avsnittet om Skiftesreformer). I förordningen formulerades ett mål som innebar att gårdar flyttades ut från bytomten till den mark som gården tilldelats enligt den nya skiftesindelningen av produktionsmarken (se laga skiftesförordningen i avsnittet om Skiftesreformer).

Vad gäller byggnadsmaterial så var det vanligt med spån som taktäckningsmaterial under en period på 1800-talet.

Under slutet av 1800-talet skedde en omfattande inflyttning till Stockholmsområdet. Det var framför allt från stora delar av Södertörn med skärgård, i den nordvästra delen samt socknarna kring Erken. Befolkningsomflyttningen berodde på det stora behovet av arbetskraft som uppstod i industrierna i området kring Stockholm. Rationaliseringen inom jordbruket i samband med att exempelvis plogen infördes och tröskverk började nyttjas krävde mindre arbetskraft. Det i sin tur ledde till att många människor ställdes utan arbete på landsbygden. Konsekvensen blev att människor emigrerade eller flyttade in till städerna. Vid sekelskiftet anlades så kallade småbrukskolonier på de gamla storjordbrukens marker. Privata jordstycknings- och egnahemsbolag köpte upp stora jordbruk och styckade av marken till flera små brukningsenheter. Dessa såldes till jordbrukare som hade möjlighet att låna pengar genom statliga egnahemslån. Småbrukskolonierna var ett sätt att lösa problemet med den överblivna jordbruksbefolkningen. Småbruken bildade inga samhällen i egentlig mening utan kan närmare betraktas som en spridd jordbruksbebyggelse. De var belägna i perifera delar av länet i förhållande till Stockholm, i Västerhaninge, Sorunda, Huddinge, Järfälla, Håbo-Tibble och Håtuna. I slutet av 1930-talet hade avstyckningen till småbruk spelat ut sin roll. Planeringen av ny bebyggelse hade överflyttats till statliga och offentliga organ i samhället (Johansson 1991 s.289 ff).

Stadens utbredning

På 1830- och 1840-talen kom ångbåtstrafiken i gång i Stockholmsområdet. Det var främst Mälaren som trafikerades till en början. Det var också Mälaren som först togs i anspråk för sommarbosättning. Något senare på 1850-talet, började man trafikera även Saltsjön. Ångbåtstrafiken gav goda förutsättningar för att bebygga de närmaste öarna på Saltsjösidan, Djurgården, Lidingön, Sicklaön och Värmdön (Johansson 1991 s.203 ff).

1860 fick Stockholm järnvägsförbindelse med Uppsala. Den västra stambanan till Göteborg började byggas år 1862. Sedan följde en rad utbyggnader av järnvägsnätet i länet. Järnvägstrafikens framväxt innebar en förkortning av avstånd både tidsmässigt och rumsligt. Konsekvenserna blev en omfattande markexploatering och förstadsbildning. År 1889 började man exempelvis planera för Djursholms villastad och Sundbyberg (Johansson 1991 s.168). I flera samhällen längs järnvägen försköts centrum från kyrkan och tingsplatsen

till järnvägsstationen. Den nyttillkomna bebyggelsen förlades med utgångspunkt från det nya centrum som stationen hade kommit att utgöra. Exempel på sådan centrumförskjutning i länet är Ösmo och Rimbo.

Den massiva inflyttningen till staden medförde problem att härbärgera den nya befolkningen. Exploateringsstrycket på stadens mark blev allt hårdare. För att minska kostnaderna och underlätta transporten flyttade fabriker ut från staden med dess arbetare. Snabbt uppförda arbetarkaserner, masstillverkade hyresbaracker och egenhändigt sammanfogade träkåkar utgjorde bostäder till fabriksarbetarna. Sådan bebyggelse fanns i slutet av 1800-talet i bland annat Hagalund, Huvudsta, Hjorthagen, Örby, Gröndal och Liljeholmen. I dag är denna bebyggelse nästan helt utplånad (Johansson 1991 s.237).

1900-tal

I seklets början var levnadsförhållandena mycket dåliga inne i Stockholms stad. I slutet av 1800-talet började man bygga villastäder ett stycke utanför staden, till vilka den förmögna borgarklassen flyttade. Kommunikationsmöjligheter i form av järnväg var förutsättningen för en utflyttning till dessa förstäder eftersom majoriteten av befolkningen skulle dagspendla in till centrum. Exempel på sådan bebyggelse är Saltsjöbaden och Saltsjö-Duvnäs, Djursholm och Stocksund samt senare Lidingö (Johansson 1991 s.266 ff).

I samband med att spårvägsnätet byggdes ut blev det möjligt att exploatera nya områden nära innerstaden. Några exempel på sådana hyreshusförstäder är Råsunda, Aspudden och Midsommarkransen (Johansson 1991 s.473).

År 1935 anslog riksdagen medel till en lånefond för uppförande av bostäder för mindre bemedlade barnrika familjer. Med det här beslutet hade en ny princip fastställts. Samhället fick större ansvar för bostadsförsörjningen. Tidigare hade bostadsförsörjningen varit beroende av privata företags insatser i bostadsbyggandet. Bostadsområden där dessa så kallade barnrikehus byggdes, var bland andra Hammarbyhöjden, Kristineberg och Fredhäll (Haste Red. 1986 s.66; Sax 1989 s.29).

T-baneförstäderna

Tidigare hade bebyggelsen vuxit upp med privata initiativ. Någon övergripande planering hade inte förevarit. På 1940-talet inleddes uppbyggnaden av ett tunnelbanenät i Stockholm. Vid den här tiden fanns det ideal som syftade till övergripande planeringsarbeten inför den bebyggelse som skulle förläggas längs med tunnelbanelinjerna. Några av de första bostadsområdena som helt eller delvis planerades efter de nya riktlinjerna var Gubbängen och Hökarängen, vilkas planer fastställdes år 1944, Kärrtorp (år 1947) Björkhagen (år 1948) och Bagarmossen (år 1950). Ett nytt begrepp kom till i samband med att Vällingby byggdes, ABC-staden ("Arbete-Bostad-Centrum"). Förutom bostäder skulle man skapa förutsättningar för arbetstillfällen i närheten samt öka det kulturella och kommersiella utbudet i

centrat. År 1954 invigdes centrumanläggningen. Några år senare stod Farsta centrum färdigt, grundad på samma idéer som Vällingby centrum, men här kom den kommersiella delen av dominera (Johansson 1991 s.539 ff).

Miljonprogrammet

1940- och 1950-talets förortsbyggande längs tunnelbanelinjerna övergick till massproduktion av bostäder. År 1965 beslutades i riksdagen om det så kallade Miljonprogrammet. Bostadsbristen skulle byggas bort inom en tio-årsperiod. Mark köptes för byggande av bostäder i områden som Tensta, Rinkeby, Bredäng, Fittja, Orminge och Jordbro (Johansson 1991 s.576 ff).

Förutsättningen för dessa stora byggföretag som har genomförts i Stockholmsregionen från slutet av 1800-talet och framåt, är att marken i stadens närområde i huvudsak ägdes av större gods. Några självägande bönder fanns inte i samma närhet av Stockholm. Denna ägostruktur grundades flera hundra år tidigare, då adelns politiska inflytande var stort. Man valde att förlägga sina gods nära staden för att bevaka sina intressen men samtidigt kunna försörja sig på jordbruket (se avsnittet om Jordägande). När Stockholms expansionsbehov uppmärksammades fanns det stora ekonomiska intressen hos godsägarna vilka sålde av den ur produktionssynpunkt alltmer värdelösa marken. Till en början var markspekulanterna privata exploateringsföretag. 1947 års byggnadslag innebar emellertid att kommunerna fick ett instrument i form av generalplan med vilken deras inflytande på markanvändning och bebyggelseutveckling ökade avsevärt. 1952 års kommunindelingsreform innebar att kommuner slogs samman. På så sätt blev de bärkraftigare. Det resulterade i att kommunerna delvis kom att ersätta de privata företagen som köpare av mark omkring Stockholms stad. Under tidsperioden 1958 till 1970 köptes 30 000 ha mark av kommunerna i Stockholms län (Johansson 1991 s.556).

Bostadsbristen är åter en stor utmaning i Stockholm.

Arell produktion under historisk tid

Sammanfattning

Närheten till tätbebyggda områden och transportvägar, framförallt vattenvägar, har haft och har fortfarande avgörande betydelse för jordbruksnäringen och dess förändring över tiden i länet. En tydlig avvikelse från övriga delar av landet är en spridning av innovationer, specialisering och medveten strävan mot överproduktion med början redan under 1800-talets första decennier.

I tätbefolkade områden med väl utbyggd infrastruktur finns en bred och lättillgänglig marknad för avsättning av olika jordbruksprodukter, men även en alternativ arbetsmarknad. En alternativ arbetsmarknad innebär dels att många lantbrukare har goda möjligheter att utföra arbeten som efterfrågas i tätbebyggda områden som till exempel snöröjning och andra entreprenad-arbeten vid sidan av jordbruk- och skogsbruk, men även att övriga familjemedlemmar kan bidra till hushållets inkomster och bo kvar.

En omfattande marknad och bred efterfrågan på jordbruksprodukter tillåter även en långtgående specialisering, som till exempel trädgårdsodling i Stockholms närhet.

De naturliga förutsättningarna i form av den varierade sprickdalsterrängen har medfört stor variation av olika typer av odlingsbygder i länet. Slättbygder med stor andel odlingsbar mark i västra delen av länet, på Mälarsöarna och på Södertörn, har haft och har ännu i hög grad en bibehållen inriktning mot spannmålsproduktion med höstvetete och vårkorn som de dominerande grödorna. I vissa fall kombineras spannmålsproduktion med produktion av svin eller höns. De arealer betesmark som funnits i dessa trakter för att garantera åkermarkens näringstillförsel fram till 1800-talets första hälft har minskat kraftigt. Detta har skett på grund av att behovet av dessa marker minskat kraftigt till följd av handelsgödselns införande. Stora arealer betesmarker som hävdats kontinuerligt under mycket lång tid växer igen spontant eller har trädplanterats.

Övergångsbygd, mellan slätt och skog, karakteriserar stora delar av länet. Här finns naturligt näringsfattigare jordar med sämre arrondering. Dessa delar av länet har haft sämre förutsättningar för konkurrens med fortsatt spannmålsproduktion. Produktionen har i en stor del av dessa områden i stället övergått till en inriktning som innebär försörjning av en ökande mängd riddjur med foder. En stor andel av åkermarken utnyttjas i dessa bygder för odling av havre och hö. Antalet arbetstimmar i jordbruket har minskat avsevärt. Arbetsmarknaden utanför jordbruket har mycket stor betydelse för att indirekt hålla landskapet öppet i dessa områden. 75 procent av länets lantbrukare är deltidslantbrukare.

I länets skogsbygder, framförallt norr om Norrtälje, karaktäriseras landskapet av små jordbruk med varierad inriktning. Liksom i övergångsbygderna kan skogens avkastning spela en avgörande roll för försörjningen. Många av länets cirka 180 mjölkgårdar (2001), med den vanligaste besättningsstorlek mellan 25 och 50 djur, finns i dessa trakter. Mark som tillhört gårdar som inte längre bär sig ekonomiskt övertas av brukare till större gårdar eller styckas av och bebyggs med till exempel sommarstugor och/eller permanentbebyggelse. Det förekommer även att jordbruk helt läggs ned och köps upp av markexploatörer som anlägger golfbanor, konferensanläggningar eller låter bebygga större områden med för Stockholmsbor attraktiva sommarhus.

Bakgrund och definition

Den areella huvudnäringen i länet har alltsedan det ursprungligen befolkades och fram till förra seklet varit jordbruk med inriktning på boskapsskötsel och spannmålsodling. I de norra delarna av länet har bergshandlingen haft en framträdande roll, medan fisket haft motsvarande betydelse i skärgården.

Det har främst varit tillgång på foder- och betesmark respektive odlingsbar mark som varit avgörande för vilken av de två inriktningarna inom jordbruksnäringen som blivit dominerande. I nordvästra Vallentuna fanns till exempel på 1600-talet god tillgång på mark som kunde brukas med dåtida åkerbruksredskap, men brist på mark som lämpade sig för bete. Det resulterade i att spannmålsodling tidigt kom att dominera över boskapsskötsel i dessa trakter.

Man kan skönja fyra olika stadier av jordbruk över tiden. Initialt det växtnäringssuppsökande stadiet med svedjebruk, följt av permanent utnyttjande av odlingsmarken kombinerat med ängsbruk, därefter växelbruk, eller cirkulationsjordbruk med vallodling och slutligen handelsgödseljordbruk.

De två första stadierna var rådande under mycket lång tid, ända fram till 1800-talets första decennier. Introduktionen av växelbruk och odling av foderväxter på åkermark utgjorde de första stegen mot mer omvälvande förändringar av jordbruket. Utnyttjandet av handelsgödsel kom att prägla jordbruket först under 1900-talets mitt med maximum under 1960-talet. Under 1900-talets sista decennier har en alltmer utpräglad specialisering av jordbruket skett.

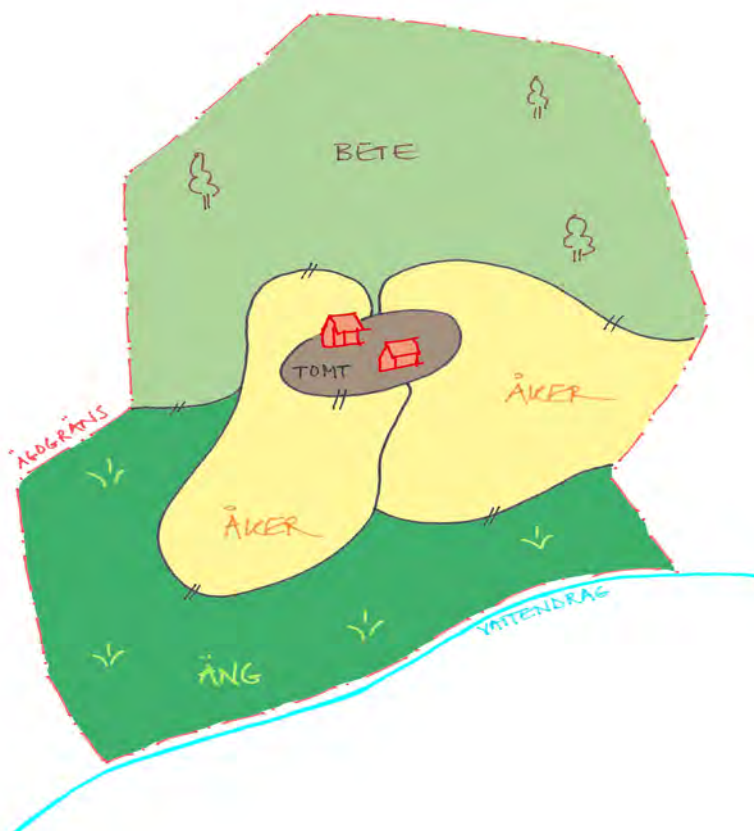
Idag finns cirka 1 700 jordbruk med mer än 2 hektar mark i länet. De flesta jordbruksföretag, som även har störst storleksvariation mätt i hektar, finns i länets perifera delar, norr om Norrtälje, i Södertälje kommun och på södra Södertörn. Den genomsnittliga företagsstorleken ligger ur nationellt perspektiv ganska högt. De vanligaste grödorna är vall, höstvetete och havre. Animalieproduktionen är koncentrerad till slättbygderna vad gäller svin och höns, till mellanbygderna vad gäller nöt och får. Antalet hästar är stort och ökar på Mäläröarna och i kommunerna Södertälje och Vallentuna. Antalet

företag med inriktning på mjölkproduktion minskar och har sin största förekomst i kommunerna Norrtälje och Södertälje. Omställning till produktion av energigrödor har skett i begränsad omfattning i flera områden, bland annat kring Arlanda, på Svartsjölandet, i skogsbygden kring Hanveden och i Vårdinge socken (SCB 1999).

Åker och äng

Genom att studera det rika historiska kartmaterialet för länets byar och gårdar från 1600- och 1700-talet kan man få en god bild av hur jordbruksmarken varit utnyttjad och disponerad under det andra stadiet, det så kallade slätterbruket. Detta stadium har ägt rum mellan sen järnålder och 1800-talets mitt.

Till varje bebyggelseenhet, det vill säga by eller enstaka gård, fanns tre olika markslag; åker, äng och betesmark. Åkermarken användes för att odla grödor, framför allt spannmål, till människoföda. Ängen gav boskapen foder under vintern och betesmarkerna gav foder under växtsäsongen. Åker och äng ingick i vad som brukar betecknas som inägor och betesmarken utgjorde utmark.

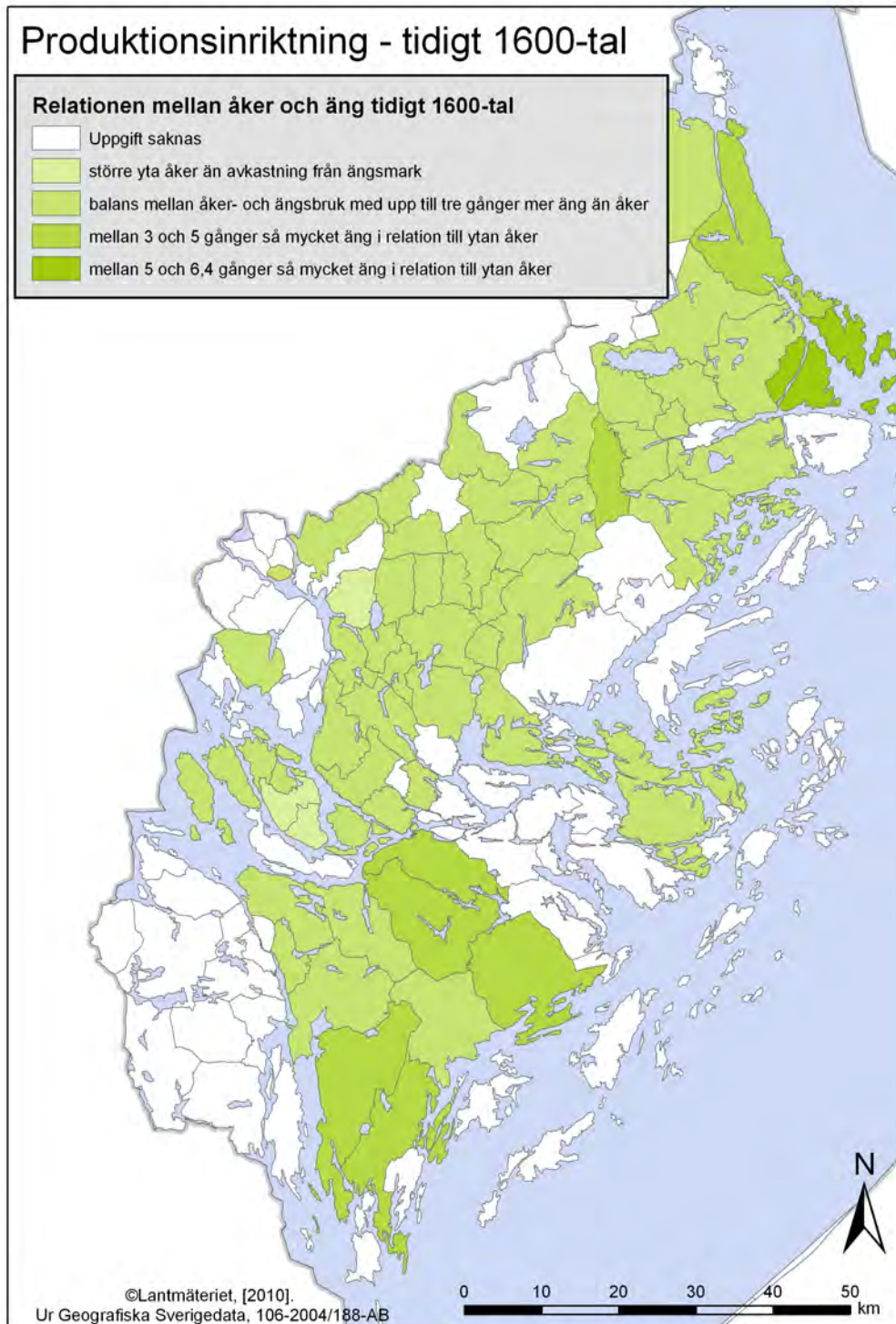

Traditionell markanvändning. Illustration Ylva Othzén.

Storleks- och avkastningsförhållandet mellan de olika markslagen ger en indikation om skillnader i bebyggelseenheterens produktionsinriktning. I de områden där de naturgeografiska förutsättningarna tidigt varit goda för åkerbruk har arealen årligen odlad åker varit relativt stor och produktionen har tidigt inriktats på spannmålsodling. I områden där jorden är tung och varit svårbrukad och tillgången till bördig betesmark varit relativt stor har produktionen istället inriktats på boskapsskötsel och animalier.

Relationen mellan markslagen åker och äng, som den redovisas i det storskaliga historiska kartmaterialet, visar vilken produktionsinriktning som varit dominerande i respektive by. Var ytan årligen odlad åkermark, angivet i antal tunnor/tunnland, mindre än antalet årligen skördade lass hö så var animalieproduktionen dominerande och tvärtom.

Närheten till Stockholm som handelsplats och de goda transportmöjligheterna på Mälaren och andra vattenvägar har inneburit, och innebär fortfarande, att möjligheter till extrainkomster och specialisering är goda. Hö och spannmål har producerats i stora mängder och sålts på marknaderna framför allt i Stockholm. Namn som till exempel Hötorget och Kornhamnstorg i centrala Stockholm lever fortfarande kvar och vittnar om detta. Bergslagen utgjorde också en viktig region för avsalu av jordbruksprodukter.

Karta: Relationen mellan åker och äng under 1600-talet

Teknik och redskap

Av källmaterial som till exempel äldre bouppteckningar kan man få en uppfattning om vilka redskap som användes under olika tider. Även det historiska kartmaterialets redovisning av de olika markslagets form, utbredning och lägen illustrerar indirekt vilka redskap som använts under olika tider framförallt i åkerbruket.

Inom jordbruket användes länge redskap som var gjorda helt i trä vilket innebar stora begränsningar vid framförallt jordbearbetning och dikning. Det äldsta kända åkerbruksredskapet är hackan. Utnyttjandet av hackan har inte givit upphov till några utpräglade markformationer, men det förekommer att stenröjning och ansamling av sten i tätt liggande rösen har satts i samband med bruk av hackan i andra delar av landet, i en del av Småland så kallade hackerör (läs mer i avsnittet om kolonisation under förhistorisk tid).

Hackan ersattes sannolikt successivt under medeltid av årdret. Årder användes framförallt för markberedning och ogräsbekämpning. Med hjälp av årdret myllades frön och utsädet ned ganska ytligt i odlingsjorden eftersom redskapet saknade vändskiva och vanligen även rist. Det lämpade sig för åkerbruk även på marker med tunt jordlager vilket är orsaken till att plogen med vändskiva av järn slog igenom så sent som i mitten av 1800-talet i östra Mellansverige (Myrdal 1999 s.51 f). Åkerbruk med årder innebar stor tidsåtgång eftersom trädan bearbetades tre gånger före höstsådden under trädesåret. Till skillnad från hur åkerbruk bedrivs idag så harvades inte åkermarken, i syfte att minimera vattenavdunstning. Årderbruket har givit upphov till stenröjda och bassängformade markytor, ofta med kvadratisk yttre form på grund av att matjordslagret successivt förflyttats mot åkerytans utkanter eftersom man ärjat diagonalt och korsvis.

Järnframställning och förädling har spelat en avgörande roll för redskapsutvecklingen inom jordbruket. När plogen med vändskiva helt i järn väl slog igenom i östra Sverige på 1840-talet var det i samband med introduktionen av växelbruket och att man började odla vall på åkermarken. För att kunna använda plog förutsattes dock att odlingsjorden först kunde luckras med djupgående harv, som till exempel gåsfotsharv. Plogen var smidigare och snabbare, krävde mindre arbetstid och färre dragdjur än årdret, vilket minskade behovet av vinterfoder och möjliggjorde odling av större arealer. En av nackdelarna med plogen var att dess vändskiva var betydligt mer känslig än årdret och därför följdes introduktionen av plog och harv av omfattande stenröjningsarbeten. Odlingsrösen från denna tid innehåller betydligt fler små stenar än äldre odlingsrösen. Plogarna började först användas vid de stora godsena och spred sig senare till de mindre bondejordbruken i östra Sverige. De var företrädesvis tillverkade på de närliggande bruken (Gadd 2000 s.245 ff).

Avkastningens kvalitet kunde framförallt påverkas genom att styra vattentillgången på åkermarken. Avgörande var hur väl man lyckades dränera bort överflödigt vatten. Järnskodda spadar, som användes för dikning, utvecklades

lades under tidig medeltid. I Håbo-Tibble kyrka i Upplands-Bro finns en målning som daterats till 1400-tal som visar dikesgrävning med järnskodd spade (Myrdal 1999 s.47). Öppna diken var länge ett utpräglat karaktärsdrag för det östsvenska odlingslandskapet.

Många sjösänkings- och dikningsföretag, med syfte att torrlägga mark för nyodling, bildades vilka genomförde utdikning i stor omfattning under 1840- och 1850-talen. Dikning blev också nödvändigt i samband med införandet av växelbruket. Det gick inte längre att välja att odla till exempel råg på endast de torraste partierna eftersom grödorna cirkulerades i en viss ordning. Täckdikning blev allmänt förekommande först efter 1890-talet (Morell 2001 s.214).

Färdigheten att tillverka längre, hållbara och slipbara skärblad för skärar och liar blev avgörande för effektiviseringen av skördearbetet, både av spannmål såväl som hö. Arkeologiska fynd har visat att det redan århundradena f Kr användes skärar (Myrdal 1999 s.70). Lien användes primärt åtminstone sedan 1600-talets mitt för skörd av ängshö, men så småningom utnyttjades den även för skörd av spannmål (Gadd 2000 s.244). Detta fick till följd att åkermarken måste stenröjas i större omfattning än tidigare.

Mekaniseringen av redskapen inom jordbruket inleddes under 1800-talets mitt. Detta kom att innebära en jämnare arbetsfördelning över året och den möjliggjorde vinstgenererande stordrift, tack vare stora och jämna avsättningsmöjligheter i Stockholm. I länet fanns god tillgång på arbetskraft som utgjordes av jordlösa torpare på de talrika säterierna kring Stockholm. Ingen annanstans i landet fanns en så stor andel statare i förhållande till antalet bönder vid 1800-talets mitt som i Stockholms län (Gadd 2000 s.226).

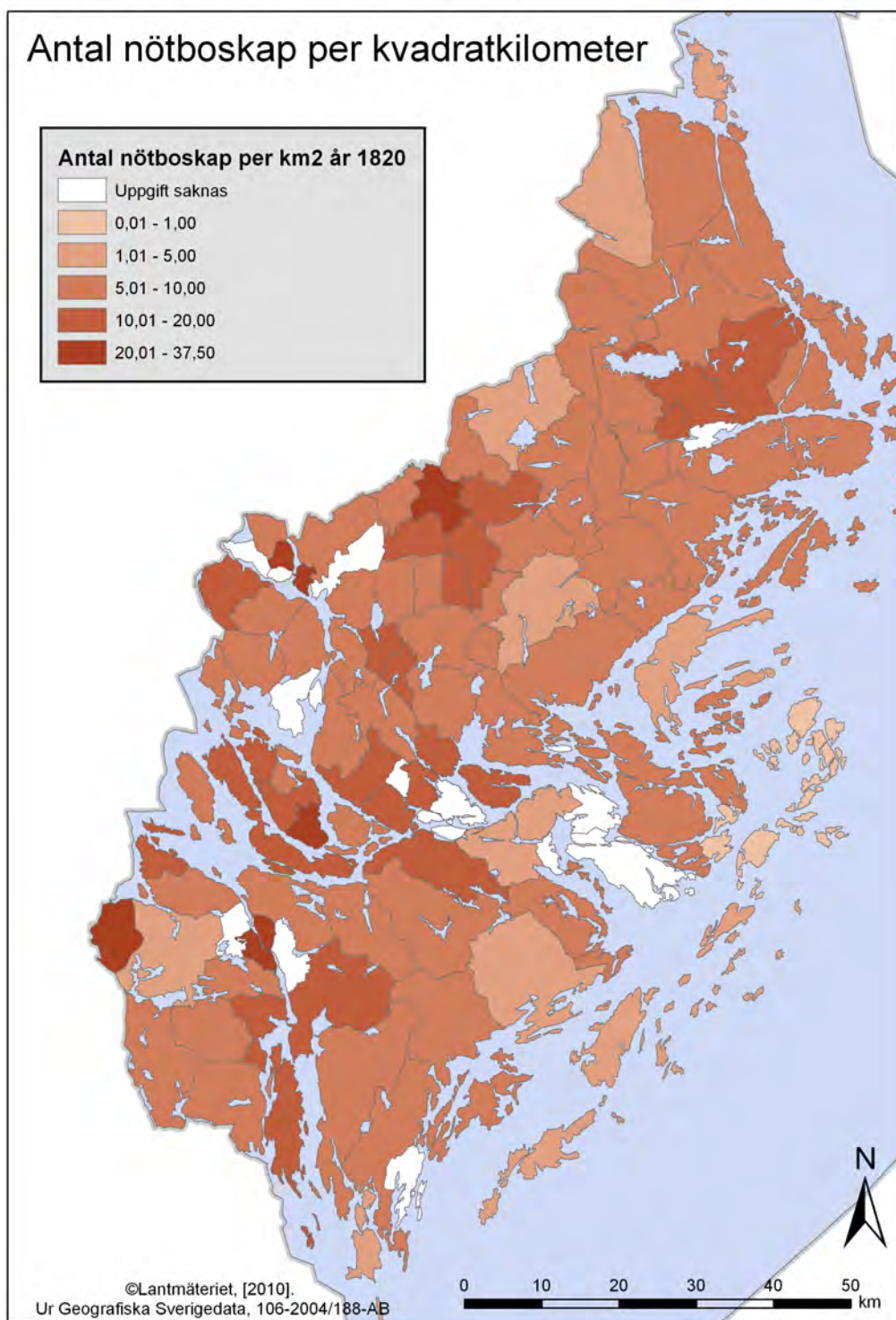
Boskap

Husdjuren var i allmänhet betydligt mindre förr. De utnyttjades i första hand för att ge kött och mjölk. Får, getter och nötboskap mjölkades. Fåren gav även värdefull ull. Gödsvin föddes upp på säd och gav fläsk och sovel. Höns och gäss gav ägg och bin gav honung som användes som sötningsmedel. Hästar och oxar utnyttjades i första hand som dragdjur i jordbruket och för transporter.

Under historisk tid var antalet djur per gård relativt litet men variationen var stor. I ett genomsnittligt hushåll fanns några kor, en till två oxar eller en häst som dragdjur, ett par svin, några får, en get, höns eller gäss och bin. På vissa, mer välbärgade gårdar kunde det finnas en eller två hästar. Djuren ägdes individuellt, men dragdjuren utnyttjades gemensamt åtminstone inom byn. Tillgången på betesmark och ängsmark var helt avgörande för hur mycket djur man kunde hålla på en gård. Nötboskap användes främst för att producera mjölk. Först på 1950-talet började specialiserade kötttraser av nöt att få större betydelse för produktionen. I början av 1800-talet låg årsproduktionen av mjölk kring 500–700 kilo mjölk per ko. Idag är den tio gånger högre. Aveln var inriktad på att få fram bra dragdjur. Antalet nötkreatur i landet nådde sitt maximum på 1920-talet (Gadd 2000 s 164 ff).

Brist på ull av god kvalitet var länge ett stort problem i landet och redan på 1500-talet lät man importera får från kontinenten. Antalet får i landet nådde sitt maximum på 1870-talet. Trots importen av utländska raser består fårstocken till övervägande delen ännu av inhemska lantraser (Rendel 1992).

Konsekvenserna av en så varierad djurhållning blev att betesmarkerna och slåtterängarna brukades relativt intensivt och regelmässigt slogs och betades av flera olika djurslag under växtsäsongen. Ögonvitnesskildringar från 1740-talet beskriver trädlösa landskap endast beväxta med små enbuskar och hasselbuskar. Under perioden 1870–1950 minskade arealen slåtteräng och naturlig betesmark med cirka en miljon hektar i landet. Därefter har den fortsatt att minska.

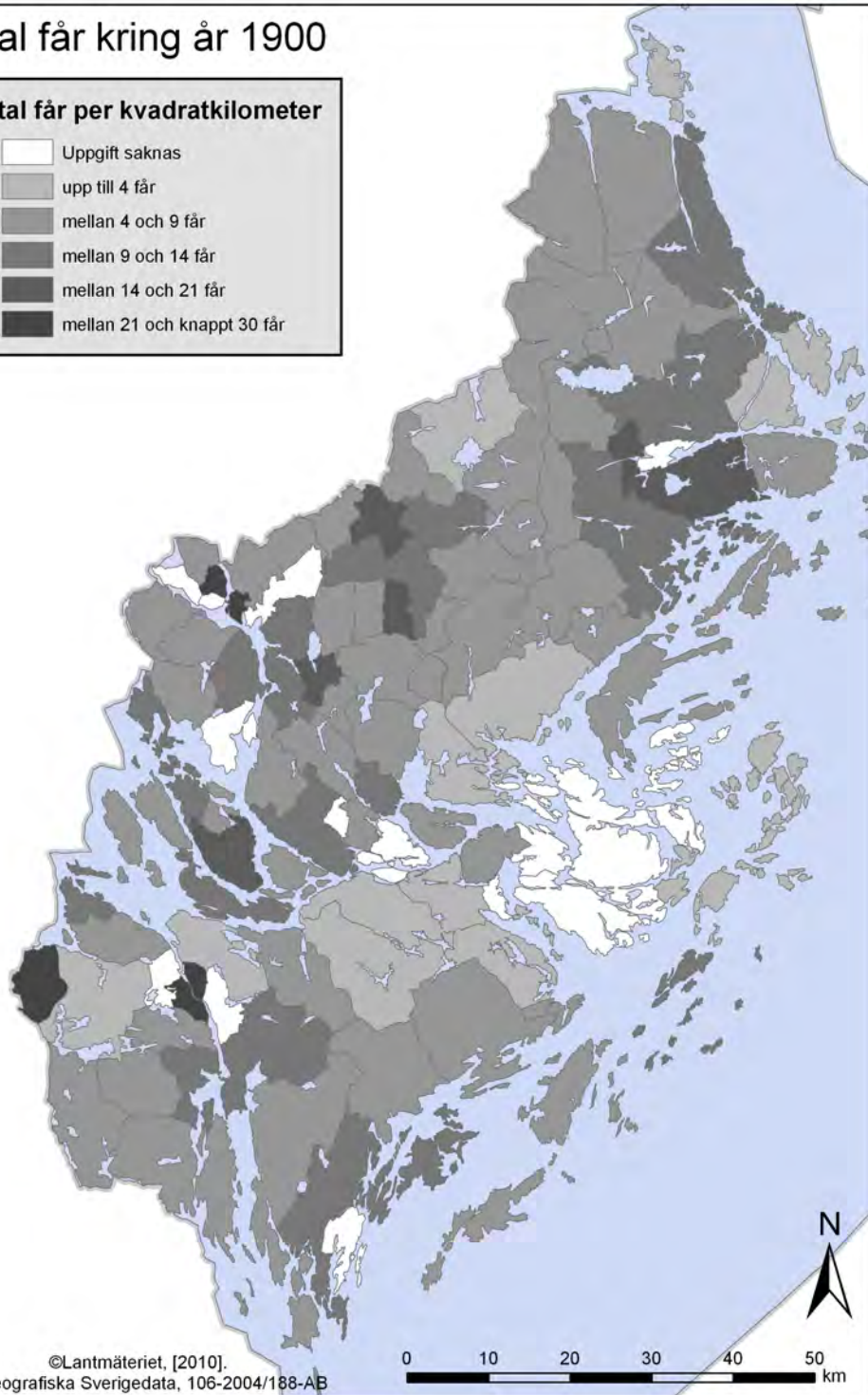

Karta: Nötboskapsspridning år 1900

Antal får kring år 1900

Antal får per kvadratkilometer

	Uppgift saknas
	upp till 4 får
	mellan 4 och 9 får
	mellan 9 och 14 får
	mellan 14 och 21 får
	mellan 21 och knappt 30 får

Karta: Fårens spridning år 1900

Eftersom det fanns en stor befolkning och efterfrågan på både spannmål och animalieprodukter i Stockholm så behövdes ett stort upptagningsområde som gick långt över länsgränsen. Oxdrifter från östra Småland var till exempel ett viktigt inslag i Stockholms och Bergslagens livsmedelsförsörjning.

På det relativt stora antalet sätesgårdar kring Stockholm, vanligen belägna i övergångsbygder och längs Mälarens stränder nära Stockholm, var det vanligt med en allsidig inriktning i produktionen med viss tyngdpunkt på boskapsskötsel. Mjök och kött hade ett högre värde än spannmål och det lönade sig att frakta livdjur längre sträckor. Avsättningen för boskap var också säkrare än för spannmål, som är mer beroende av väderförhållanden. Stockholm fungerade, mer än någon annan stad i länet, som knutpunkt för handel. Bruken i norra delen av länet och övriga städer betydde mycket för handeln med framförallt spannmål.

De områden i länet som på 1820-talet utmärkte sig som inriktade på boskapsskötsel med nöt är dels Närtuna, Skepptuna, Frösunda och Orkesta socknar och dels Mörkö, Ytterjärna och Grödinge socknar. Närmare Stockholm har gårdarna på Ekerö och i de sydligaste socknarna på Svartsjölandet haft en stor andel nötboskap, detsamma gäller motsvarande statistik för Sollentuna och Fresta. I början av 1900-talet utmärkte sig ett bälte från de nordliga socknarna i Upplands-Bro mot nordost via Rimbo, Lohärad och Husby-Sjuhundra socknar mot Roslags-Bro, med tyngdpunkten i Estuna socken.

Svin fanns på 1910-talet i ungefär samma områden där tonvikt legat på inriktning på nötboskap, men till skillnad från förekomsten av gårdar med nöt så har även gårdarna närmast Stockholm haft en utpräglad inriktning mot svinproduktion, framförallt Brännkyrka och Solna socknar. Områden med relativt stor förekomst av hästar sammanfaller också i stort sett med de områden där det funnits många gårdar med nötboskap.

Får har förekommit som husdjur i hela länet, men med viss tyngdpunkt i socknarna kring Norrälje, på Vaddö, på Mörkö och i Ösmo. Fram till 1910-talet sker en förskjutning norrut och vid 1919 finns majoriteten av länets får i Norrtälje kommun. Utmärkande är även den relativt stora förekomsten av får i skärgården vid 1900-talets början.

Dragdjur

Hästar och oxar användes som dragdjur. Oxen är starkare än hästen, men inte lika lättmanövrerad. Oxarna lämpade sig väl för att sätta parvis framför plogen och föredrogs som dragdjur på fuktigt och löst underlag. Då oxen var förhållandevis långsam valde man hästen för transporter. I de områden som dominerades av åkerbruk och spannmålsodling var det vanligt att det även fanns stark dominans av hästar som dragdjur (Lagerstedt 1942 s.34).

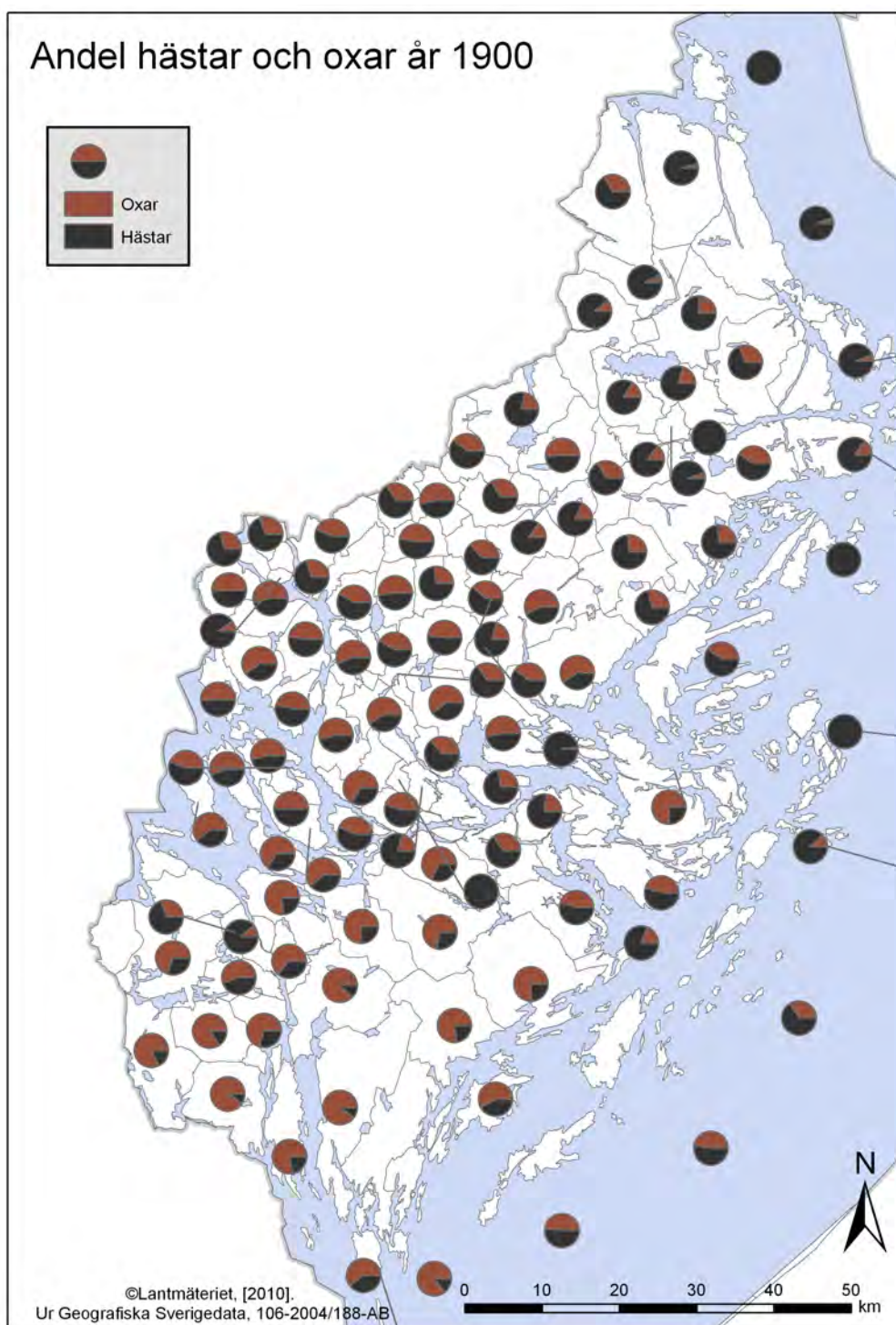
Fram till åtminstone mitten av 1700-talet var vägarna i det närmaste omöjliga att ta sig fram på med vagn, ofta var de inte bredare än stigar. Varuransport skedde i regel på hästryggen så länge marken inte var snötäckt, då man istället använde släde. För större varutransporter krävdes ett stort antal hästar (Gadd 2000 s.264 f).

Hästar föredrogs framför oxar även för att de var mer allsidigt användbara. De åt dock mer och krävde bättre foder än oxar. Oxen var starkare än hästen och billigare att föda upp. På grund av oxens begränsade användbarhet utanför jordbruket användes ofta hästar i de områden där behoven av transporter var särskilt stora. Småjordbrukare som endast hade behov av en eller två dragare föredrog hästen (Gadd 2000 s.165 f och s.262 f).

I norra delen av länet har det under 1800-talet funnits en överrepresentation av hästar i förhållande till övriga länet. Orsaken till detta var sannolikt att det krävdes stora arbetsinsatser med häst i och kring bruken, till exempel för långväga transporter och skogsbruk. Efterfrågan på hästar var hög i dessa trakter. I flera byar bedrevs sannolikt hästavel, dessa hästar såldes till bruken (SCB åren 1820, 1865).

I de västra delarna samt i ett stråk genom mellersta delen av länet, i jämnhöjd med Stockholm samt i skärgården, var antalet hästar per socken lågt i förhållande till övriga delar. Anledningen till att antalet hästar var få på skärgårdshemmanen har att göra med att spannmålsproduktionen var relativt låg i jämförelse med övriga länet. Man livnärde sig i större utsträckning på ett mycket varierat näringsfång sammansatt av fiske, boskapsskötsel och jordbruk. Även jakt och insamling av frukt, bär och nötter hade stor betydelse. Behovet av fler hästar uppvägdes sannolikt inte av den stora investerings- och driftkostnaden (SCB åren 1820, 1865).

På 1500- och 1600-talen vallades stora oxhjordar från Skåne och Småland norrut till de större marknaderna i Mälardalen. Efterfrågan på oxar var stor i Bergslagen, dels för dess egenskap som dragdjur, men även för att köttet var attraktivt, liksom hudarna som användes till skor och läderremmar i gruvdriften. I början av 1600-talet blev det vanligare att oxdrifterna tog en östlig väg via Nyköping, Södertälje och Stockholm. Stockholm befann sig då i en period av kraftig befolkningsexpansion vilket ökade behovet av dragare så till den grad att marknaden kunde konkurrera med Bergslagen (Myrdal 1999 s.256).

Karta: Frekvensen hästar/oxar år 1900

Under vinterhalvåret utfodrades boskapen med hö, halm och löv. Till en nötenhet gick det åt motsvarande två till tre lass hö under en vinter. Ett sommarlass hö motsvarade 212 kg hö, ett vinterlass var hälften så stort. I de områden där åkerbruk dominerade hade halmen en betydande roll som vinterfoder. I det avseendet gav rågen avsevärt mycket mer än övriga spannmålssorter, vilka hade kortare strån. Det är möjligt att detta förhållande kan ha styrt produktionen till förmån för råg istället för korn under 1600-talet (Lagerstedt 1942 s.28f).

Grödor

I östra Mellansverige, liksom i stora delar av övriga landet, utgjorde det hårdiga kornet den mest betydelsefulla spannmålssorten under medeltid. Under 1700-talet utkonkurrerades kornet av rågen som föredrogs som sädesslag eftersom det är relativt okänsligt för torka och klarar den för östra Svealand typiska försommartorkan relativt väl. Höstrågen fick sitt genombrott på 1500-talet och i mitten av samma århundrade utgjordes inte mindre än en tredjedel av skörden i östra Mellansverige av råg. År 1820 utgjorde råg hälften av utsädet. Till skillnad från havre kan rågen jäsas. Av rågmjöl bakades framförallt spisbröd och knäckebröd som tålde lång tids förvaring. Råg och havre åts som gröt och med början under 1600-talet gavs havre som foder till hästar. Korn odlades bland annat för att tillverka öl och bröd. Även till exempel kål och ärtor var mycket betydelsefulla grödor. Ärtor har odlats från 1600-talet på trädan för att binda kväve till åkermarken (Gadd 2000 s.133).

En normalskörd på en gård i Mälardalen vid 1500-talets mitt var ungefär 200 kilo säd per år. Avkastningen har sedan 1700-talet ökat med mellan fem till sex gånger per hektar.

Säd exporterades fram till 1650, därefter upphörde exporten i cirka 150 år på grund av missväxt.

Vid sekelskiftet 1799-1800 började levnadsstandarden att öka, parallellt ökade även produktionen av jordbruksprodukter, priserna sjönk och lönerna steg. Stockholm var landets mest betydelsefulla importhamn. Bland annat var salt, järn och textilier viktiga handelsvaror. Under 1700- och 1800-talen köpte kronan upp spannmål i prisutjämnande syfte. Det uppfördes sockenmagasin för förvaring av säd och dessa kom att fungera som låneinrättningar (Gadd 2000 s.191 och 208).

Växelbruk eller cirkulationsjordbruk, då man odlade foderväxter på åkermark, i rotation med spannmål, introducerades i Östsverige i början av 1800-talet. Trädesarealerna minskade därmed kraftigt.

Vid sidan av spannmål har odling av potatis, av vilken förutom mat kunde framställas brännvin med restprodukt som kraftfoder till svin, och tobak odlats i stor omfattning nära Stockholm (Gadd 2000 s.259).

På 1880-talet ledde ökad import av billig spannmål från bland annat USA till en ekonomisk kris för det svenska jordbruket vilket ledde till att riksdagen beslutade om tullskydd för spannmål. Som en följd av detta infördes jordbruksregleringar under 1930-talet vilka innebar att importen minskade.

Spannmål ersätter boskap

De mest utpräglade slättbygderna återfinns i de västra och mellersta delarna av länet. Korntalet i länet var under 1600-talet 5,5 - 6, det vill säga avkastningen var mellan 5,5 och 6 gånger utsädet. Samma korntal gällde för hela Östsverige och det var lika högt som i södra Skåne. Spannmålsavkastningen här är än idag den högsta norr om Skåne. (Gadd 2000 s.36 och 155).

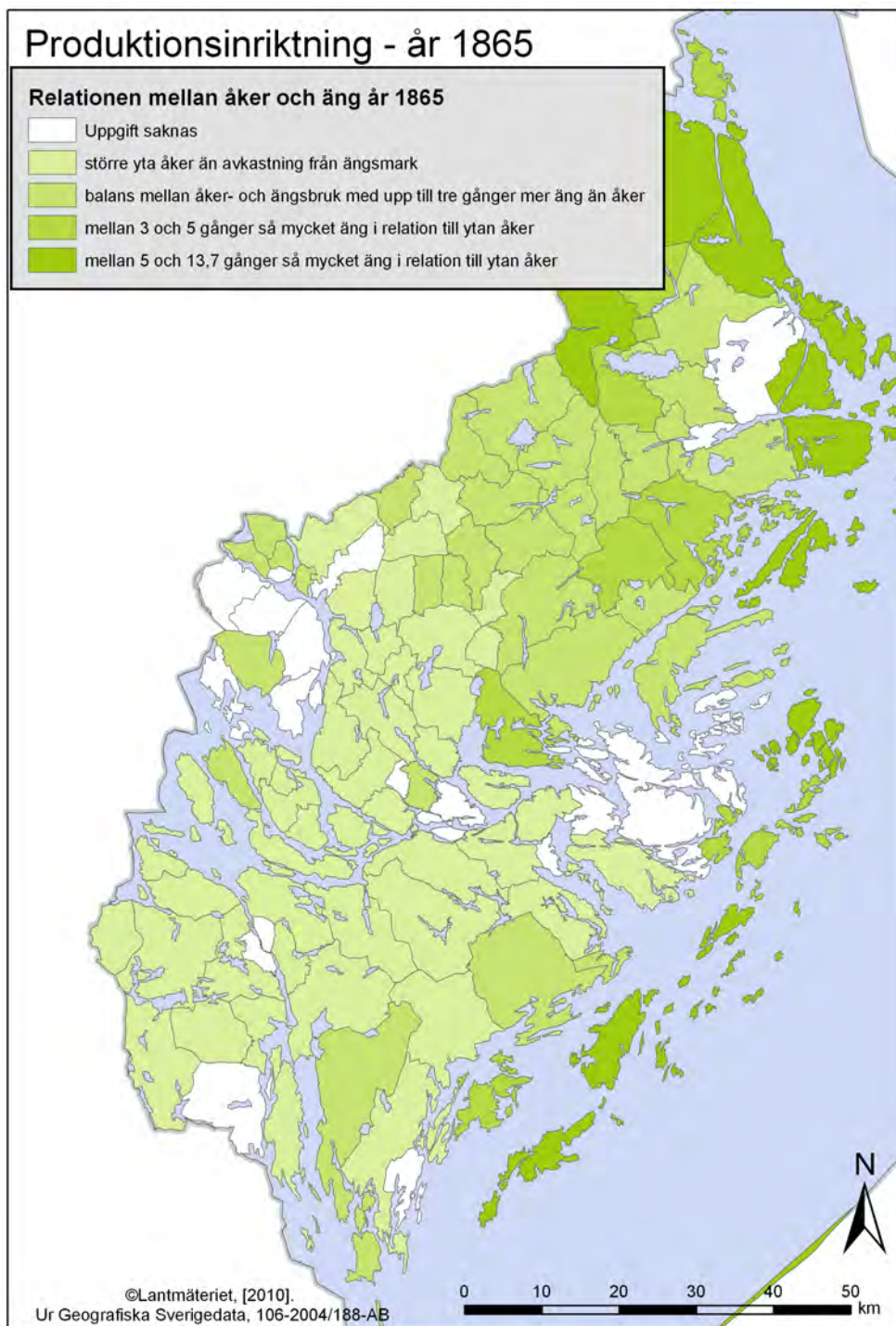
I början av 1800-talet började städernas befolkning att växa i antal. Konsekvensen blev att den lokala produktionen av jordbruksvaror inte längre räckte till. En marknad för jordbruksprodukter växte fram där Stockholms omgivning stod för huvuddelen av produktionen medan stadens befolkning stod för den största andelen av konsumtionen (Gadd 2000 s.190).

Den agrara revolutionen

En allt mer ökande befolkning ledde till ökad efterfrågan på jordbruksprodukter, framför allt i städerna. Den stora efterfrågan tvingade upp livsmedelspriserna vilket resulterade i en produktionsökning. Jordbruket hade kommit att utvecklas från självhushållning till vinstdrivande företagsverksamhet.

Den ökade efterfrågan ledde till en strävan att öka åkerarealen, vilket var möjligt om man lyckades rationalisera vissa moment under de perioder under året då arbetsinsatsen var maximal. En sådan period var skördetiden, en annan var när man markberedde åkrarna (Gadd 2000 s.242ff). Det var vanligt att folk från andra delar av landet, till exempel Dalarna, företog långa vandringar ned mot huvudstaden för att ta arbete på gårdarna kring huvudstaden. Det finns fortfarande många mark- och ortnamn kvar i länet som vittnar om detta.

Förbättrade jordbruksredskap och förnyad teknik syftade till att minska arbetsinsatsen under dessa intensiva perioder. Herrgårdar såsom Troxhammar i Skå socken och Kristineholm i Lohärads socken (Bring 1947 s.15) kom att bli föregångare för de mindre jordbruken när det gällde innovationer inom jordbruket. Godsherrarna hade i regel högre bildning, fler internationella kontakter och större ekonomiska möjligheter att göra försök med nya metoder och arbetsformer, med den risk för bakslag det innebar. I allmänhet var säterijorden också mera sammanhängande i större skiften än markinnehavet i byarna. Jorden hade därför brukats mer rationellt redan före de agrara omvälvningarna. (Bring 1947 s.8).

Karta: Relationen åker/äng år 1865

En av de största förändringarna inom markorganisationen var växelbruket, Problemet var att ett växelbrukssystem var omöjligt att införa i det äldre odlingsystemet. Odlingen av foderväxter som gräs och klöver innebar vanligen att fodervallarna fick ligga oplöjda under flera år, något som var svårt att förena med det äldre rotationssystemet. Att man ville införa foderväxtodling var en vanlig anledning till att begära enskifte och laga skifte (Gadd 2000 s.307).

På några av säterierna närmast Stockholm introducerades cirkulationsjordbruket redan på 1820-talet. Enskede gård utanför Skanstull var ett sådant gods som tillhörde den första generationen av gårdar som praktiserade cirkulationsbruk. På Mellinge- och Frötuna socken, på Adelsö, i Markims, Roslags-Kulla, Össeby-Garns socknar förekom det också tidigt (Bring 1947 s.8 f).

Utvecklingen mot växelbruk gick dock långsammare i östra Mellansverige än i övriga landet. Omkring år 1870 dominerade fortfarande tvåsådet inom jordbruket i länet. Efter nödåren på 1860-talet ökade dock efterfrågan på jordbruksprodukter ytterligare vilket gjorde att allt fler övergick till det nya odlingsystemet (Gadd 2000 s.309).

De höga priserna på järnredskap gjorde att de var ovanliga på länets gårdar ännu i mitten av 1800-talet. Det var i regel endast större gårdar som hade råd att införskaffa dessa. Redskapen förekom dock även på mindre gårdar. År 1855 hade plogen helt ersatt årdret i Vidbo socken i norra Sigtuna (Bring 1947 s.19).

Nyodling

Nyodling skedde på mark som tidigare nyttjats till bete eller ängsbruk. Betes- och ängsmarksarealen minskade samtidigt som behovet av dragdjur ökade och behovet av näringsrik gödsel till den nya åkerarealen ökade (Gadd 2000 s.235). För att lösa problemet med gödselbristen gjorde man försök med att ta slam från sjöbottnar och sprida på åkrarna, vilket fungerade utmärkt. Senare kom detta att ersättas av konstgödsel.

Nyodlingen var mest omfattande i skogsbygderna i länet, eftersom slättområdena redan i hög grad var uppodlade (Gadd 2000 s.232). När redskapstekniken utvecklats så att samma arbete kunde utföras på kortare tid fanns möjligheterna att odla upp större åkerarealer.

Ett sätt att öka åkerarealen var att anlägga dräneringssystem i form av öppna eller täckta diken eller att sänka sjöar. Den mest intensiva sjösänkingsperioden var mellan åren 1880 och 1950. Åtgärderna kom att förändra landskapet i Stockholms län, framför allt i länets Upplandsdel (Holst 1995 s.154). Dränering och kraftigare plogar medförde att man kunde plöja under längre perioder, vilket gav en jämnare arbetsbelastning under året (Gadd 2000 s.253).

Det inbördes storleks- och avkastningsförhållandet mellan äng och åker var inte längre en förutsättning för spannmålsåterväxten. Vid införandet av cirkulationsjordbruket minskade trädesarealen avsevärt (Gadd 2000 s.305). Den betande boskapen lät man nu gå på betesvallen istället för på trädan och i skogen.

Specialisering

Vid mitten av 1800-talet inleddes en process som syftade till en alltmer renodlad specialisering, antingen mot spannmålsodling eller mot djurhållning. Det var möjligt eftersom man inte längre var beroende av en boskapsstock för att få näringstillförsel till åkrarna och inte heller behövde man följa de andra byinvånarnas val av grödor och trädssystem, eftersom åkermarken inte längre låg i ägoblandning.

Sedan 1700-talets andra hälft hade landskapet förändrats i grunden. Åkerarealen var omkring tre och en halv gång så stor år 1870 som den varit bara hundra år tidigare. Många våtmarker hade dikats ut och i många byar hade en eller flera gårdar flyttat ut från bytomten och marken hade organiserats på ett helt nytt sätt genom laga skiftet (Gadd 2000 s.351).

De stora hägnadssystemen som tidigare syftat till att utestänga djuren från ängs- och åkermark hade spelat ut sin roll. Man hägnade istället in beteshagar som möjliggjorde styrning av betet. Betesdriften och underhållet av hägnaderna hade tidigare varit det som hade inneburit mest samarbete mellan gårdarna inom byn. Gemensamma frågor hade efter skiftena blivit en privat angelägenhet (Gadd 2000 s.273 f).

På 1870- och 80-talet ökade efterfrågan på smör. Separatorm fick stor betydelse för effektivisering av smörberedningen. Andelsmejerier bildades och år 1913 fanns det cirka 400 andelsmejerier i landet med 100 000 mjölkleverantörer.

En ökad utrikeshandel med jordbruksprodukter hade börjat bedrivas. I de tidigt industrialiserade länderna som bland annat England fanns stor efterfrågan på livsmedel. Detta blev särskilt påtagligt efter 1860-talet (Gadd 2000 s.190).

Fiske

Redan under medeltiden strävade kronan efter att tillgodogöra sig inkomster från fisket genom att utkräva avgifter av fisket i Saltsjön. Fiskevattnet betraktades som konungens allmänning. Kronofisken anlades under Gustav Vasas tid och senare. Dessa fiskevatten nyttjades till en början endast av kronan. Senare kom de att nyttjas av enskilda mot en fast årlig avgift som var grundad på antalet skötar och nät. Kronofiskena skatteköptes senare. Den regalrätt som kronan hade i äldre tid upphörde genom utfärdandet av den allmänna fiskeristadgan år 1766. Som huvudregel gällde därefter att

inomskärsfiske- och strandfiskerätten tillföll markägaren. Vattnet utanför öarna var fiskeallmänning (Johansson 1987 s.68).

Många fiskare bodde i städerna och det var mycket vanligt att man under fiskesäsongen färdades långt för att fiska, Sigtunaborna kunde fara till Åbotrakten, Norrtäljeborna seglade ända till Norrland. År 1609 fanns det i Södertälje 25 fiskeborgare som under fiskesäsongen begav sig till Norrbotten, Ångermanland eller Finland. Men det var naturligtvis också vanligt att man begav sig till ytterskärgårdens öar för utskärsfiske (Johansson 1987 s.69f).

Skärgårdsbefolkningen livnärde sig till stora delar på fisket. De för länet ovanligt stora byarna som fanns i skärgården under historisk tid får sin förklaring av det omfattande fisket och andra binäringar. Dessa medgav försörjning av en större befolkning än genom enbart jordbruk. Under 1600-talet fanns det utgårdar vid kusten med mycket litet jordinnehav som kunnat bedriva en uthållig försörjning tack vare fisket. Exempel på detta finns på Torö och Lisön, på de sydligaste delarna av Södertörn (Johansson 1987 s.71).

Det överskott fisket gav skeppades in till städerna och byttes i regel mot spannmål. För en tunna salt strömming fick man två tunnor råg. Ett väl beläget skärgårdshemman kunde på 1600-talet avyttra över 20 tunnor saltströmming och omkring fem tunnor saltad torsk i Stockholm per år. På 1750-talet infördes drygt 22 000 tunnor strömming till Stockholm och omkring 9 000 tunnor till mälärstäderna. Resan in till staden gjorde skärgårdsbonden en eller två gånger i månaden. Då var det inte bara fisk som såldes. Det kunde också vara ved, hö och kreatur. Av införselstatistiken från Stockholms sjötull framgår att det fanns skärgårdsbor som sålde säd och även bröd till inlandsborna. Det var inte ovanligt att brödsäden började tryta på västkanten för bönderna på fastlandet. Då kunde skärkarlarna sälja tillbaka överskottet de hade bytt till sig under hösten (Johansson 1987s.69 f).

Från år 1750 till år 1850 minskade fiskfångsterna betydligt. Vid sidan av strömmingen fångades mycket färsk fisk av annat slag som med sumpar transporterades in till städernas kajer där det bildades särskilda fiskmarknader. Före näringsfrihetens införande år 1846 sköttes fiskhandeln av särskilda uppköpare som beviljats tillstånd att köpa upp fisk i bestämda byar (Johansson 1987 s.72 f).

När järnvägsförbindelserna mellan Göteborg och Stockholm var utbyggda vid 1800-talets slut utkonkurrerades strömmingen snabbt av nordsjösillen från västkusten.

I ett hushåll strävade man i regel efter självhushållning. I allmänhet fanns det inga fördelar med att producera ett överskott av exempelvis spannmål. Men närheten till Stockholm och övriga städer i länet gjorde att ett produktionsöverskott i det närmaste kunde betraktas som en garanti för avsättning för jordbruksprodukterna. I utbyte kunde man få andra varor som man led brist på, exempelvis fisk. Redan från 1300-talet finns belägg för att jordbruksprodukter i länet framställdes för export (Myrdal 1999 s.239).

Skog, trädgårdsodling och hantverk

Andra näringar som varit och i viss mån fortfarande är betydelsefulla för och karaktäriserar länets landskap är skogsbruk, trädgårdsodling och hantverk. Skogen har först i sen tid fått ett ekonomiskt värde, mycket beroende på att de marker där skog växer idag till stor del och under mycket lång tid har betats relativt intensivt, vilket hämmat tillväxten av träd.

Trädgårdsodling har förekommit i stor omfattning i Järfälla kommun, på Mälarsöarna, i Tungelsta och i Upplands-Bro och Vallentuna kommuner (Kulturhistoria i Stockholms län 1997 s.10 ff och 49, 51). Försäljning av frukt och bär har även varit en betydelsefull sidoinkomst i skärgården. Frukt och grönsaker transporterades företrädesvis vattenvägen in till Stockholm och såldes där.

Hantverk och mångsyssleri har förekommit och förekommer i viss mån än idag som binäring till jordbruket. I vissa områden har dessa verksamheter varit så omfattande att det karaktäriserat produktionen, som till exempel i skärgården.

Modern tid

Före och efter världskrigen rådde överproduktion inom jordbruket vilket framkallade ett behov av prisstöd. 1930 infördes jordbruksprisregleringen i syfte att likställa jordbrukarens ersättning för utfört arbete med industriarbetarens. Prisregleringen gick till så att man två gånger om året bestämde vilka priser som skulle gälla för de jordbruksprodukter som producerades, utan hänsyn till marknadens faktiska efterfrågan, vilket medverkade till överproduktionen. I 1947 års jordbrukspolitiska beslut framhölls tre mål; inkomst, produktion och effektivitet. Med början under 1950-talet skedde en omfattande folkmflyttning från landsbygden till städerna. Företagsstorleken ökade generellt liksom antalet sidoarrenden. På 1960-talet framhölls i en jordbrukspolitisk utredning att det fanns behov av fortsatt snabb rationalisering av jordbruket, med ökade företagsstorlekar och större investeringar. Det fanns en tro på statens förutsättningar att leda utvecklingen av jordbruket genom planering. Statens verkställighetsorgan bestod av en central jordbruksnämnd och Lantbruksstyrelsen och på regional nivå fanns lantbruksnämnder i alla län. År 1967 övertog dessa lantbruksnämnder ansvaret för den statliga rådgivningen från Hushållningssällskapet. Rådgivningen syftade till intensifiering och samordning av rationaliseringsverksamheten med utgångspunkt från statlig planering.

För att genom exemplifiering belysa förändringen av jordbruket i länet de senaste decennierna odlades år 1956 vall på 50–60 procent av åkermarken på Runmarö, Nämndö och i Möjaskärgården. Den största andelen höproduktion på åkermark fanns på öarna Yxlan och Blidö och i norra delen av länet. På motsvarande cirka 70 procent av den totala åkermarken odlades vall. Det tyder på att boskapsskötseln dominerade i dessa delar av länet. Sannolikt var det följderna av att sprickdalslandskapets naturgivna förutsättningar verkat

konserverande och gjort det omöjligt att rationalisera jordbruket. För att inte lägga ned jordbruket tvingades man övergå till animalieproduktion av konkurrensskäl. I övriga länet var motsvarande andel vallodling endast omkring 20 procent av den totala åkerarealen vid samma tid (Atlas över Sverige år 1953–1971 atlasblad 85–86).

På 1970-talet var befolkningstillväxten stark och samtidigt slog skördarna fel under flera år. I 1972 års jordbruksutredning togs fasta på den globala livsmedelsförsörjningssituationen och det blev inte möjligt att importera stora kvantiteter livsmedel vissa år. Andelen sysselsatta inom jordbruket hade vid mitten av 1970-talet de senaste 25 åren minskat drastiskt från 25 procent ned till fem procent. Jordbruk och åkermark lades ned, men totalproduktionen bibehölls konstant tack vare effektivisering. De subventionerade baslivsmedlen som mjölk, ost och kött blev allt dyrare, en fördubbling av priserna inträffade under 1977–1983. Detta resulterade i att konsumenternas köpkraft minskade och efterfrågan på framförallt kött minskade, lantbrukarna arbetade och producerade mer för att kompensera för inkomstbortfallet och det medförde överproduktion och ökade exportkostnader.

Avkastningen brödsäd ökade med i genomsnitt 50 kilo per hektar och år och under perioden 1965–1985 ökade mjölkavkastningen för den genomsnittliga kon från 3 700 kilo per år till 5 300 kilo.

År 1983 är första gången som hänsyn till krav på god miljö och behov av en långsiktig, planerad hushållning med våra naturresurser omnämns i någon jordbrukspolitisk utredning.

Den nationella överproduktionen av livsmedel ledde till flera försök att förändra jordbruksproduktionen. En första omställning kallades Träda -87 och innebar att ekonomisk ersättning utgick som kompensation för att en del av åkermarken lades i träda. Detta kom att innebära en oönskad hög mängd kväveläckage. Ett nytt försök till avreglering och omställning med flera alternativ gjordes i slutet av 1980-talet under beteckningen Omställning -90. Anslutningen var omfattande, omkring en fjärdedel av landets samtliga lantbruksföretag gick med i omställningen i olika grad (100 år med svenskt jordbruk, 1990, s.23 ff).

I Stockholms län var anslutning högre än i landet i övrigt, men omställningen sågs med viss skepsis och övervägande andel omställd mark skulle läggas i tillfällig träda eller användas för extensivt bete. Det förekom även omställning till odling av energigrödor, solrosor eller så vitt skilda alternativ som landningsplats för luftballonger i områden relativt nära Stockholm. (Winberg, E & Othzén, Y, 1992, Odlingslandskap i förvandling)

Det ökade miljömedvetandet, den fortgående nedläggningen av jordbruk, igenplantering och igenväxning ledde till att behovet av särskilda medel för bevarande av naturvärden och biologisk mångfald aktualiserades. En landsomfattande inventering av främst kärlväxtfloran i ängs- och hagmarker genomfördes i början av 1990-talet och samtidigt avsattes statliga medel för att staten skulle kunna ingå avtal med lantbrukare om fortsatt hävd för att

förhindra bland annat igenplantering och igenväxning i vissa särskilt utvalda områden.

I Stockholms län ingicks avtal med 274 lantbrukare i områden som i ängs- och hagmarksinventeringen klassats högt.

1995 gick Sverige med i EU och jordbrukspolitiken gick från nationell till europeisk. Det omfattande system av olika jordbruksstöd som utvecklades och sjösattes i samband med EU-inträdet innebar att det åter blev lönsamt att bedriva jordbruk. Stor vikt läggs vid utveckling mot ett alltmer miljövänligt jordbruk och det finns en rad olika miljöstöd som har tre syften; att värna om biologisk mångfald i odlingslandskapet, att värna om kulturmiljöer i odlingslandskapet och att minska jordbrukets miljöpåverkan och främja ekologisk produktion. Det finns bland annat ett stöd för anläggning av våtmarker som syftar till att förbättra den biologiska mångfalden i det storskaliga odlingslandskapet och att minska läckage av närsalter från jordbruksmark.

I Stockholms län är, tack vare omfattande rådgivningsinsatser, anslutningen till stöd för till exempel ekologisk produktion nationellt sett hög och relativt många av länets lantbrukare har miljöstöd för skötsel och bevarande av värdefulla natur- och kulturmiljöer av olika slag.

Jordägande

Sammanfattning

Jordägandet i Stockholms län formades till stora delar under slutet av 1500-talet och under 1600-talet. Många gårdar med tillhörande mark kom då att tillhöra adeln genom kronans förläningar till frälset som tack för krigsinsatser i samband bland annat med det trettioåriga kriget. Än idag finns inte en enda församling med endast självägd (ej arrenderad) mark i länet.

Med industrialismens successiva expansion från mitten av 1800-talet och fram till 1950-talet köptes mark upp initialt nära Stockholm och därefter i kranskommunerna för etablering av industriell verksamhet.

Under samma framtidsoptimistiska period köpte Stockholms stad omfattande markarealer i kranskommunerna för att säkra en framtida bebyggelseexpansion, men även för att garantera en växande befolknings tillgång till god rekreation. Staten köpte mark för militära ändamål.

Idag förekommer utförsäljning av kommunalt och statligt ägd mark till enskilda personer och privata bolag och till stiftelser.

Bakgrund och definition

Jordägandet delades under historisk tid upp i olika så kallade jordnaturer. Marken kunde ägas enskilt av självägande bönder, av adelsmän, av staten eller av kyrkan. Den självägda marken benämndes skattejord, adelns mark som frälsejord, den statligt ägda marken som kronojord och kyrkans mark som kyrkojord.

Jordägande är starkt förknippat med makt och inflytande och därför är det en väsentlig faktor att beakta för att förstå hur samhället och landskapet formats över tiden.

Den bild vi har av ägandets fördelning i länet idag stämmer till stora delar fortfarande överens med hur stor andel av marken som ägts offentligt respektive privat under historisk tid.

Under 1900-talet har det statliga markinnehavet, som en naturlig följd av en successiv utbyggnad och decentralisering av många samhällsfunktioner, övergått i kommunal ägo. Idag säljer många kommuner ut sitt markinnehav till privata sektorn eller stiftelser med olika syften.

Lokalisering och förekomst över tiden

Våra äldsta skriftliga källor, runinskrifter på stenar och i fast häll, omnämner ofta ägande av mark och hur arv av mark har gått till. Arvsreglerna för egendom var komplicerade och därför fanns behov av att legitimera dem på ett juridiskt bindande sätt. De vittnar om vilken betydelse markinnehav tillmättes.

Det är oklart hur det enskilda ägandet uppstått, men sannolikt har det skett en successiv förändring från ett brukande av mark i gemenskap till enskilt brukade delar parallellt med en ökande folkmängd. Befolkningsökningen gav upphov till behov av att befästa sin rättighet till mark, vilket tagit sig olika uttryck över tiden. Gränsrösen och rågångar är kanske de vanligaste fysiska uttrycken i landskapet för att visa ägande.

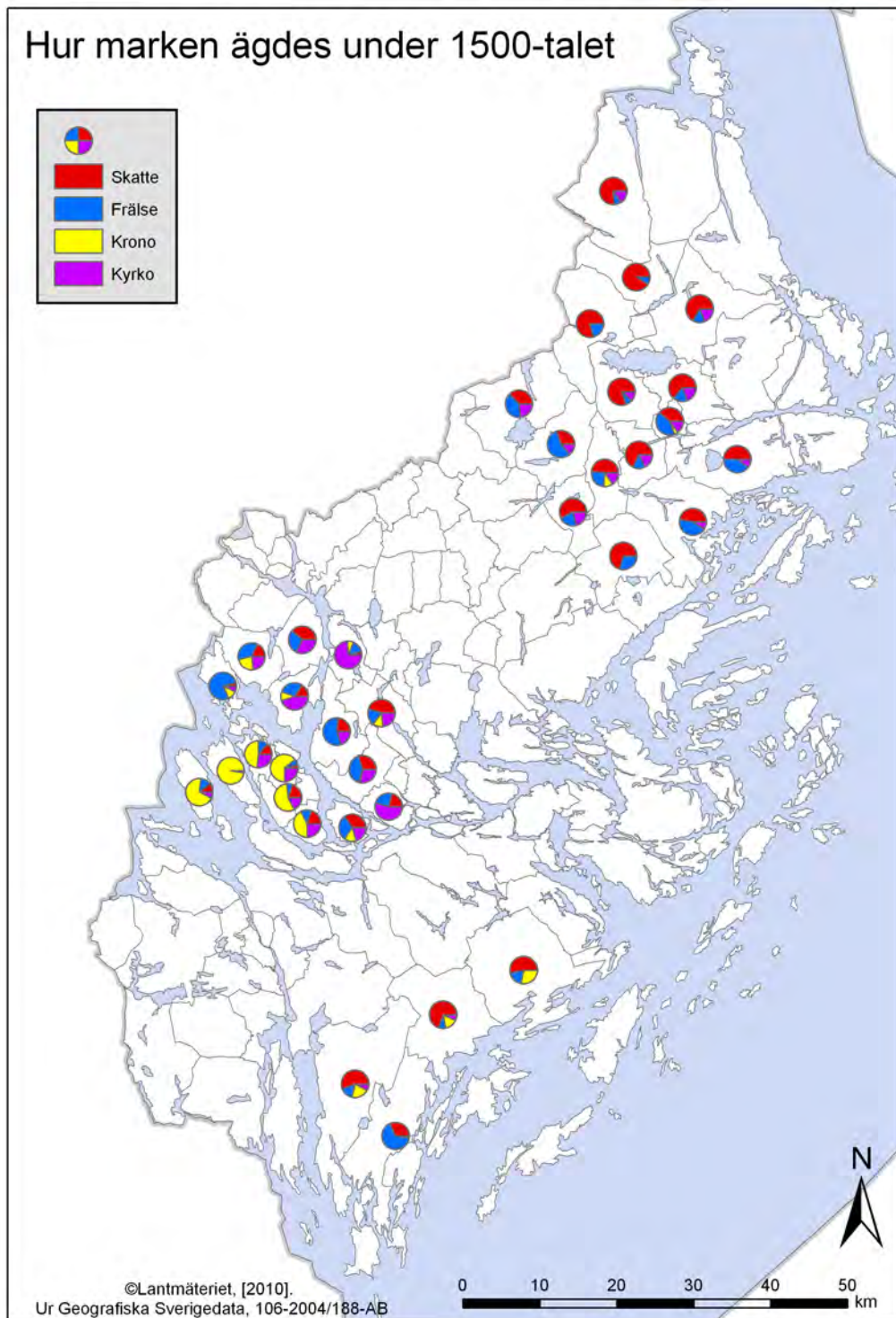
Kyrkan ökade successivt sitt markinnehav med början redan under 800-talet i samband med införandet av kristendomen och den fick tidigt stort inflytande i samhället. Kronan donerade i relativt stor omfattning mark till olika kloster under medeltid för att blidka Gud under till exempel pest-epidemier. Av det medeltida källmaterialet framgår att en stor del av den mark som under 1500-talet genom reduktion kom att tillhöra kronan tidigare tillhört kyrkan.

1500-tal

Jordägandet i länet under 1500-talet framgår dels av köpebrev och liknande handlingar och dels av Gustav Vasas jordeböcker. Under 1500-talet dominerade skattejord i norra delen av länet, framförallt längs Roslagskusten. I väster var variationen större, men en väsentlig del av jorden på Mäläröarna var under mitten av 1500-talet i kronans ägo. Kyrkan ägde mycket mark i till exempel nuvarande Kungsängen. I Järfälla och Låssa socken dominerade frälsejord. I söder fanns stora lokala skillnader, frälset dominerade i de sydligaste delarna och skattejorden hade en dominerande ställning på Södertörns nordligare delar.

Tack vare Ulf Sporrongs avhandling Mälärbygd vet vi att skärgården dominerades av skattejord och att frälsejorden dominerade i länets västra delar, både längs Upplands- och Södermanlandssidan av Mälaren. En överblick av hela Mälardalen visar att dominansen av frälsejord var störst närmast Mälaren. Norr om Mälaronrådet dominerar skattejorden och i söder frälsejorden. (Sporrong 1985 s.187).

Under medeltid etablerades de första sätesgårdarna efter Alsnö stadga. En fortsatt etablering skedde under 1500-talet, men i mindre skala, endast ett tiotal säterier kom till i länet under 1500-talet. Etableringen skedde huvudsakligen i länets periferi, men framför allt längs den södra Mälärstranden. (Johansson 1987 s.52).

Karta: Jordnaturer under 1500-talet

En grov solitäre. Foto: Miguel Jaramillo.

På 1560-talet ägde adeln cirka 25 procent av jorden i Stockholmsregionen. I mitten av 1600-talet hade andelen frälsejord ökat till närmare 90 procent. (Kulturhistoria i Stockholms län 1997 s.7).

Grova ekar är ett av de spår i landskapet som fortfarande visar var det finns mark som under lång tid ägts av adel. Frälset hade inte samma incitament att avverka eken som de självägande bönderna eftersom toleransen med de försurande eklövens nackdelar för markfloran i ängsmarken tydligt signalerade rikedom och hög status.

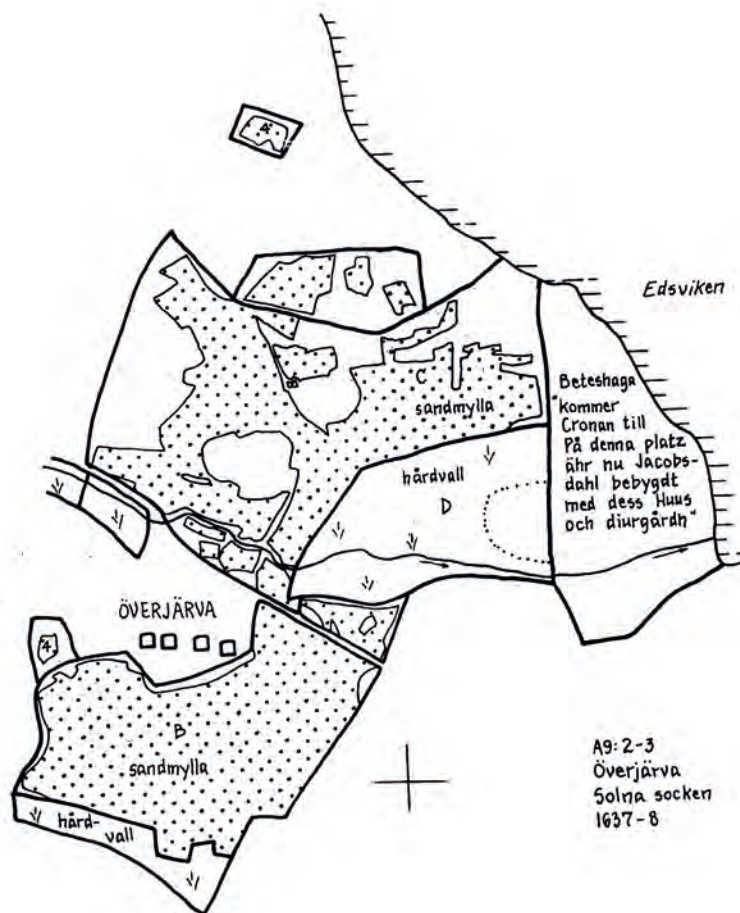
Eken var skyddad mot avverkning från 1540-talet till mitten av 1800-talet för att garantera dugligt byggnadsvirke till fregatter och linjeskepp för kronan och tilläts, trots negativa effekter på markfloran, att växa företrädesvis i dåtida ängsmark, men även i kanten av åkermark. Eken kan leva upp till kring 900 år under optimala förhållanden (Träd i odlingslandskapet, SJV 1994).

1600-tal

I början av 1600-talet utökades adelns privilegier. Skattefrihet introducerades inom säteriernas "rå och rör". Inom dessa områden fick inte extra skatter utskrivas. Inga soldater fick rekryteras inom en mils radie från säterierna, den så kallade frihetsmilen. I utbyte mot skydd från inkallelse till krig kunde adelsmannen kräva kompensation från bönderna i form av till exempel extra dagsverken. Med de nya privilegierna lades en ekonomisk bas för ett byggande som också överensstämde med de direktiv som staten gav för att få och behålla säterirättigheter. Denna ekonomiska, men även politiska, bas förstärktes i och med det 30-åriga kriget i början av 1600-talet eftersom staten då blev alltmer beroende av adelns tjänster på slagfältet. (Johansson 1987 s.52).

Under 1600-talet växte en statsförvaltning fram i Stockholm. Det blev angeläget för adeln att samla sitt godsinnhav nära Stockholm med goda kommunikationer in till huvudstaden. På så sätt kunde man behålla kontrollen över gårdens produktion samtidigt som man kunde följa den politiska utvecklingen i Stockholm. Detta resulterade i en omfattande godsbildning med tyngdpunkt främst i vattennära lägen i Södermanland. Godsens bildades under den här tiden var små men många, i ett nationellt perspektiv, (Gadd 2000 s.37, Johansson 1987 s.53, Myrdal 1999 s.270).

De byar och gårdar som förlänades till adeln under 1600-talet var tidigare främst ägda av kronan.

Figur: Exempel på en tydlig säteribildning, Ulriksdal norr om Stockholm.

I regel lades den mest produktiva åker- och ängsmarken under säteriet. Detta innebar att det blev svårt att klara sig på kvarvarande gårdar. Flera gårdar lades öde. För att åtgärda problemen med ödeläggelse beslutades att den som tog en ödegård på säterijord i anspråk kunde få skattebefrielse (Myrdal 1999 s.270 ff).

En del av arbetsinsatserna på säteriet utfördes av arrendebönder i närområdet i form av dagsverken. Det fanns dagsverkstorp där man, mot att man arbetade ett visst antal dagar för säteriet, fick bo och bruka en tilldelad mindre andel mark (Gadd 2000 s.102 f, Myrdal 1999 s.270).

År 1648 slöts den Westfaliska freden efter 30-åriga kriget. Landet hade lidit både ekonomiska och personella förluster. Stora delar av kronans jord hade under krigstiden övergått i frälsets ägo som betalning för insatser för fosterlandet. Det innebar att man från statens sida hade gått miste om så avsevärda skatteinkomster att man till slut tvingades vidta åtgärder för att åter-

föra jordinnehav till kronan. Detta skedde på 1680-talet i form av en så kallad reduktion. Reduktionen innebar att ett stort antal säterier frångavs sin skattefrihet. Jorden återgick till att brukas av arrendebönder under kronan (Johansson 1985 s.54).

På säterierna dominerade boskapsskötsel och animalieproduktion över åkerbruk och spannmålsodling. Därmed var ängs- och betesmarker prioriterade i jordbruket. När arrendebönderna utförde sina dagsverken använde de i regel sina egna dragdjur, vilket gjorde att adelsmännen kunde utnyttja fodret för sin egen animalieproduktion i större omfattning (Gadd 2000 s.101). Mjölk- och köttprodukter hade ett större och säkrare värde i förhållande till sin vikt än spannmål och lönade sig att frakta längre sträckor. Detta berodde bland annat på att spannmålsskördarna var mer direkt beroende av klimat och värderförhållanden. Levande kreatur (livdjur) som gick själva var lätta att transportera. Animaliska produkter hade en säkrare avsättning till ett gott pris än spannmålen som varierade starkt i värde. I och med att boskapen vid säteriernas huvudgårdar fick rikligt med foder gav de en förhållandevis stor avkastning. Dessutom finns belägg för att det förekom import och avel för att få fram mer högmjölkkande boskap i liten skala redan under senare delen av 1500-talet (Myrdal 1999 s.252).

Torp

Begreppet torp i kameralt hänseende är en icke mantalssatt bebyggelse-enhet. Som torpare behövde man alltså inte betala skatt. Till torpet hörde nästan alltid ett litet odlingsbart markområde. Marken tillhörde dock inte torparen utan ägdes av en större gård eller av ett säteri. Under senare delen av 1600-talet ökade antalet torp avsevärt i samband med den omfattande säteribildningen, i synnerhet i områden som kom att ägas av mindre eller medelstora gods. Antalet torp ökade ytterligare i samband med indelnings-verkets bildande under Karl XI då det tillkom en mängd soldattorp (Gadd 2000 s.103, Lagerstedt 1942 s.60 f).

Torpen etablerades ofta perifert i förhållande till den övriga gårds- eller bybebyggelsen. Inte sällan skedde etableringen i gränsområdet till morän-marker belägna vid mindre partier av odlingsbar mark, mellan byns inägor och utmark (Lagerstedt 1942 s.51).

1700-talet

Efter reduktionen på 1680-talet återgick stora delar av den mark som varit ägd av adeln åter till kronan.

Helårsanställd personal infördes på de gårdar som fortfarande var i adelns ägo, i form av drängar och pigor. Inspektor och ibland även en rättare som ledde och övervakade arbetet kunde finnas bland de anställda (Gadd 2000 s.102 f, Myrdal 1999 s.270). De två sistnämnda arbetsbefattningarna före-kommer än idag på gårdar nära Stockholm.

1800-talet

Statarsystemet utvecklades i början av 1800-talet. Det föranleddes av ett ökat behov av arbetskraft på sätesgårdarna på grund av utökade arealer och mer arbetskrävande odlingsmetoder. Bland annat torpare anställdes som lantarbetare och fick till skillnad från tidigare utföra arbetsuppgifter med huvudgårdens dragare och redskap, något som inte förekommit tidigare.

Den flexibla kvinnliga arbetskraften användes till många olika arbetsuppgifter, men framförallt fick den stor betydelse i mjölkhanteringen. Frälsebönder som arrenderat mark under en huvudgård avhystes och marken införlivades direkt i säteriets drift. Detta var särskilt vanligt nära Stockholm, i socknarna Lovö, Solna, Bromma, Danderyd, Lidingö, Brännkyrka och Huddinge, där avsaluförhållanden för jordbruksprodukter var särskilt gynnsamma. Antalet bönder minskade som en följd av detta i östra Mellansverige under förra delen av 1800-talet (Gadd 2000 s.215 f).

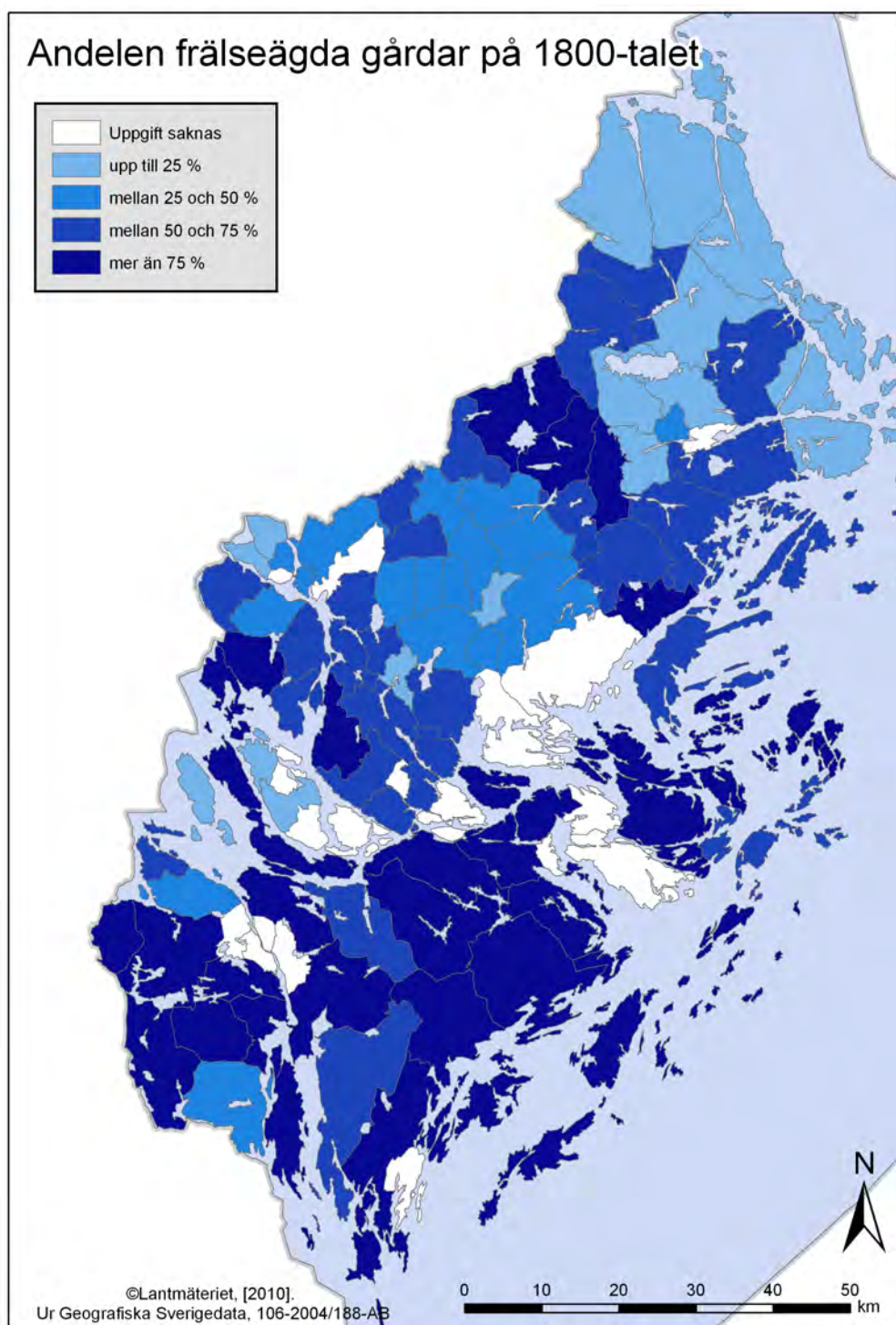
Då statarens arbetsgivare svarade för husrum uppfördes särskilda så kallade statarlängor med flera små lägenheter. Dessa underhölls ofta inte så väl, men trots det finns ännu några av dessa bevarade i Stockholms närhet, till exempel på Edeby gård på Lovö, Mahognyvillan vid Östanå i Österåkers kommun och på Överjärva gård i Solna.

Under 1800-talet var andelen självägande bönder stor framförallt i länets nordostligaste socknar, i Edebo, Häverö, Väddö, Björkö-Arholma, Vätö och Rådmansö. Husby-Sjuhundra hade också en stor andel självägande bönder, liksom St Per i västra delen av Sigtuna kommun, Adelsö och flera av socknarna på Svartsjölandet i Ekerö kommun samt Ytterenhörna i Nykvarns kommun.

Andelen frälsebönder var stor i södra delen av skärgården, i Väster- och Österhaninge, Tyresö, Brännkyrka, Boo och på Lidingö. Det förekom också en stor andel frälsebönder i Järfälla, på Munsö och i Låssa samt i ett bälte från Møjaskärgården åt nordväst upp mot Fasterna socken i västra delen av Norrtälje kommun.

Den socken i länet där kronan dominerat och fortfarande dominerar som markägare är Lovö.

Karta: Redovisning av andelen frälseägd mark på 1800-talet

1900-talet

Förändringar av ägande i länets centrala delar under 1900-talet kännetecknas främst av konsekvenserna av en redan i slutet av 1800-talet begynnande industrialisering. Industrier som dittills varit verksamma i Stockholms stad, men blivit trångbodda köpte upp hela gårdar för att möjliggöra nyetablering i ett mer perifert läge utanför staden. Framförallt i Stockholms närhet genomgick jordbruket en förhållandevis långtgående specialisering, men från ett samhällsekonomiskt perspektiv minskar den relativa betydelsen av jordbruket successivt från 1920-talet och framåt. Staten och Stockholms stad köpte in mark i attraktiva lägen med goda kommunikationer i olika syften, men framförallt för att i framtiden kunna bygga bostäder och arbetsplatser för en ökande befolkning.

Idag finns de flesta självägda jordbruken i länets norra del, i Norrtälje kommun och i vissa delar av skärgården. Det finns dock ingen församling med enbart självägd jordbruksmark. De få jordbruk som finns kvar i Stockholms närhet brukas helt eller delvis genom arrenderadeavtal. I Sollentuna, Botkyrka, Tyresö och Vaxholms församlingar finns inget jordbruk som brukas utan arrendeavtal.

Skiftesreformer

Sammanfattning

De första, i dag kända, centralt styrda omorganisationerna av markinnehavet skedde under medeltid och var troligen vanligt förekommande. Orsaken till att de medeltida skiftesreformerna genomfördes var en strävan till rättvisa mellan brukarna i byn, samt ett sätt att minimera riskerna för missväxt genom att fördela varje brukares markinnehav över hela inägomarken.

Ägosplittringen kom att kompliceras under följande århundraden, till följd av exempelvis hemmansklyvningar. Samtidigt rationaliserades jordbruket allt mer och lantbrukare började i högre grad efterfråga större sammanhängande åkermark. Detta ledde fram till storskiftesreformen i mitten av 1700-talet. Reformen fick störst genomslagskraft i norra delen av länet, i skärgården samt på delar av Södertörn. Storskifte var mindre frekvent längs Mälarens stränder där frälset dominerade.

Storskiftesreformen genomfördes i närmare hälften av länets byar, vilket ansågs vara en framgång. Men utslaget av storskiftet blev inte det goda resultat som man hade hoppats på. Man ville gå längre i strävan att samla varje gårds markinnehav. Därför beslutades om enskifte år 1807 i Stockholms län, vilket innebar att varje gårds markinnehav skulle samlas i ett enda skifte. Reformen var helt anpassad till de stora slättområdena i Skåne och inte till mellansvenska förhållanden, vilket gjorde att endast ett fåtal byar i länet enskiftades.

Behovet att minska antalet skiften kvarstod således. Laga skiftesförordningen trädde i kraft år 1828 och de flesta byar som laga skiftades i länet skiftades under 1850-talet. Reformen innebar att i stället för ett enda skifte skulle man sträva efter att samla gårdarnas markinnehav till sammanlagt högst tre skiften. För att kunna genomföra skiftesreformen krävdes att byarna splittrades genom att vissa gårdar ålades att flytta ut från bytomten. Laga skifte genomfördes i omkring hälften av byarna i länet. Reformens utbredning var i stort densamma som storskiftets, med undantag för den västra delen av länet norr om Mälaren

Skiftesreformerna hade den största genomslagskraften i delar av länet med större byar, där den också genomfördes tidigast. I dessa byar producerades i huvudsak spannmål, med undantag för kustområdena och i skärgården där huvudnäringen var fiske. Eftersom ägosplittringen i byar med skattenatur hade varit som störst till följd av hemmansklyvningar genomfördes skiftesreformerna i högre omfattning i dessa byar. Frälse- och kronojord skiftades i mindre omfattning.

Bakgrund och definition

Det här kapitlet behandlar de omstruktureringar av markorganisationen som skett under historisk tid, där de första skedde under medeltid. De skiftesreformer som vi kan se spår av i dagens landskap skedde dock under 1700- och 1800-talet. Dessa reformer inleddes med en ny skiftesförordning i mitten av 1700-talet som följdes av ytterligare två under 1800-talet. Genomförandet av reformerna var en förutsättning för de stora agrara omvälvningarna som skedde i landet under senare delen av 1800-talet.

Medeltida skiftesreformer

I de medeltida landskapslagarna finns direktiv om hur produktionsmarken skulle vara organiserad. Enligt dessa lagar har det funnits andra typer av skiftesindelningar före solskiftet, kallade hammarskifte och fornskifte. Hur dessa var organiserade vet man inte. Men av landskapslagarna framgår att fornskiftet kan vara en föregångare till solskiftet i östra Mellansverige.

Den första kända omstruktureringen av markinnehavet som skedde på initiativ från centralmakten finns beskrivet i Upplandslagen och Södermanlandslagen, vilka kom till år 1296 respektive år 1327, så kallat solskifte (Myrdal 1999 s.22; Nordisk familjebok, uppslagsord: landskapslagarna). I landskapslagarna beskrivs en organisation där bytomten delades mellan gårdarna så att gårdstomternas storlek avspeglade respektive gårds andel av och skyldigheter i byn. En stor gårdstomt vittnade om en stor andel i byn, ett så kallat högt byamål, vilket gav breda tegar i åkern. Den vanligast förekommande medeltida regleringen i länet av byns marker var solskiftet. Åkertegarnas inbördes läge och storlek bestämdes av gårdarnas läge och tomtstorlek på bytomten. Regleringen kallas solskifte eftersom ordningen följer solens gång där den på bytomten östligast belägna gården fick sina tegar fördelade längst i öster och den västligast belägna längst i väster i varje tegförband.

Det finns belägg för att den medeltida byregleringen genomfördes i östra Uppland, västra Västmanland samt västra Södermanland. Företeelsen benämns att byn låg i laga läge eller var reglerad. I Stockholms län känner man till att det funnits reglerade byar i länets nordvästra del kring Erken, samt i Hölö socken i söder (Enequist 1975 s.27; Sporrang 1983 s.71 ff). Den medeltida skiftesindelningen av byarna bevarades och förrättades i regel ända fram till de nya skiftesreformerna som inleddes med storskiftet vid 1700-talets mitt.

Storskifte

Bakomliggande orsaker

Under 1700-talet skedde en befolkningsökning i länet som fortsatte långt in på 1800-talet, vilket behandlas i avsnittet om befolkning. Därmed ökade efterfrågan på jordbruksprodukter och en marknad för dessa växte fram.

Jordbruket sågs av staten endast som en skatteintäkt. Under 1700-talets början kom synen på jordbruk att förändras. Statens ledande personer hade nu börjat se jordbruket som en nationalekonomisk nödvändighet och en näring som måste befrämjas (Myrdal 1992 s.20). Den västeuropeiska överklassen hade redan tidigare kommit att intressera sig för jordbruk. Mönsterjordbruk hade vuxit fram och tusentals böcker och artiklar hade skrivits. Intresset spreds till Sverige och även här anlades mönsterjordbruk. Det hade blivit accepterat bland adelsmännen att bedriva jordbruk (Gadd 2000 s.211).

Under större delen av 1700-talet fanns bönderna representerade i riksdagen vilket innebar att de kunde bjuda motstånd till förslag på skattehöjningar. Skattenivån förblev konstant och en ständig produktionsökning gjorde att beskattningen per producerad enhet minskade. Detta gynnade ytterligare produktionsökning (Gadd 2000 s.195f).

Med successivt förbättrade kommunikationer under 1700-talet kunde man på ett enklare sätt transportera spannmål från överskottsområden till underskottsområden. Med en ökad produktion och den lägre skattebördan kunde man under goda år byta produktionsöverskottet mot exempelvis silver, koppar eller dylikt som man sedan under sämre år kunde byta bort mot spannmål eller annan bristvara (Gadd 2000 s.274). Det här förhållandet bidrog till att det utvecklades ett behov av en produktionsökning med syfte att minska risken för spannmålsbrist vid missväxt.

I de större byarna i länet var ägosplittringen betydande i mitten av 1700-talet. En gårds åkertegar kunde vara fördelade på upp till 40 platser i byns inägomark vilket i grunden var en kvarleva från den medeltida skiftesindelningen. Ägosplittringen berodde också på att tegarna genom realarv hade delats till allt mindre tegar. Realarv innebar att markinnehavet på en gård delades upp mellan arvingarna och lotterna för varje generationsskifte blev allt mindre. Nyodling på perifer mark innebar att avstånden blev längre för alla. Fördelarna med tegindelningen var att det minimerade risken för missväxt då varje gårds åkermark låg spridd över byns hela åkerinnehav (se avsnittet om förhistorisk kolonisation).

Fördelarna med tegsplittringen överskuggades dock av nackdelarna. Tid som kunde ha utnyttjats på åkern gick åt tilltransporten mellan de spridda tegarna. Tegsplittringen bidrog även till att det var svårare att förnya brukningstekniken, när alla bönder i byn tvingades till samma betesgång, rotationssystem, plöjningstider och så vidare (Gadd 2000 s.274).

Idén om en sammanläggning av varje hemmans markinnehav började växa fram. Ett mer individualiserat jordinnehav skulle underlätta nyodling och att realisera nya idéer vilket skulle medföra en ökad produktion (Gadd 2000 s.275).

Genomförande

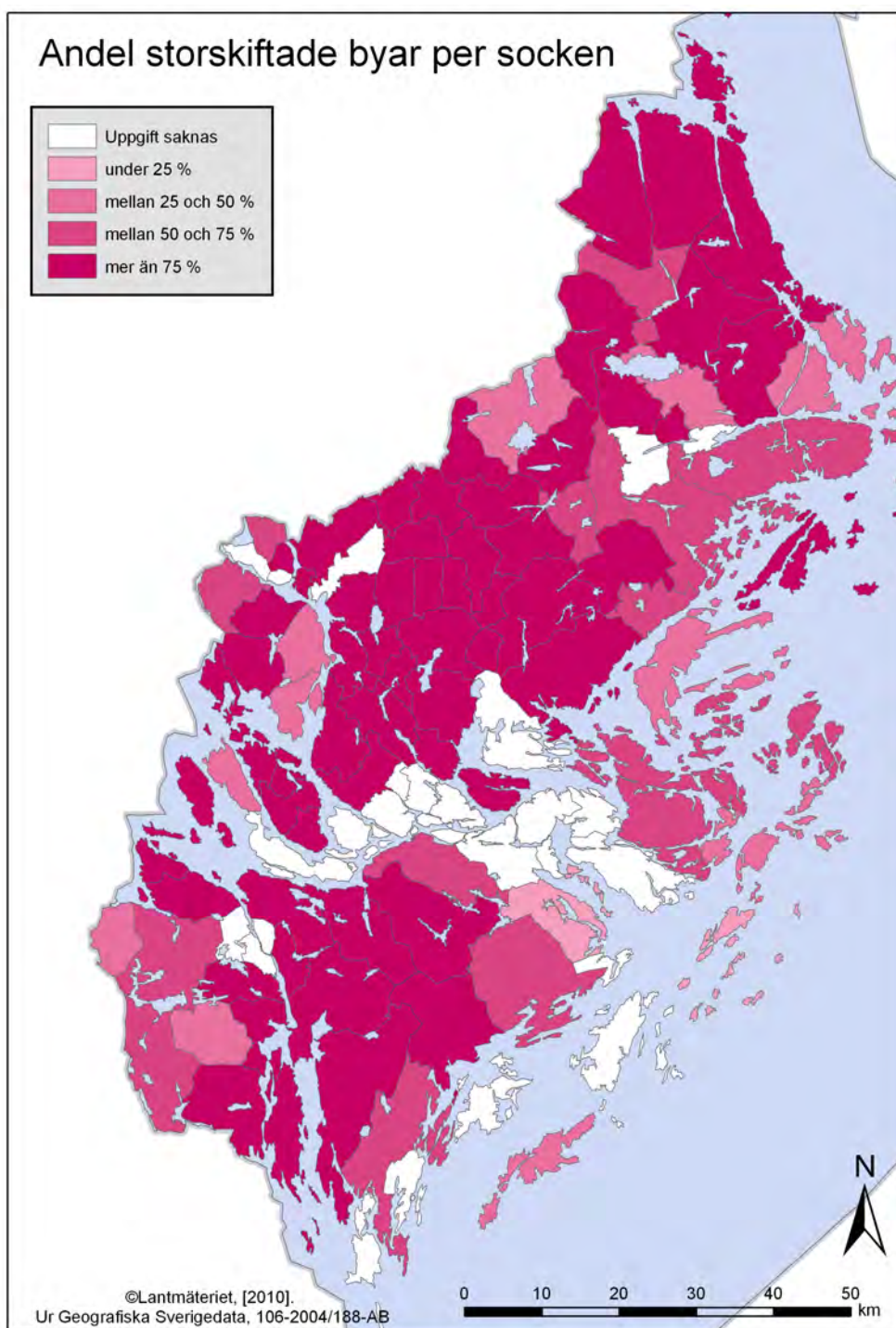
År 1741 lade Jakob Faggot fram ett förslag till en radikal jordbruksreform inför Vetenskapsakademien. Inspiration hade han fått från England (NE 1995 s.317). Förslaget var en förlaga till den första förordningen om storskifte som kom år 1749 och som år 1757 ersattes av en ny förordning. Huvudsyftet med skiftet, varav majoriteten genomfördes fram till 1820-talet, var att förenkla ägostrukturen i byarna. Respektive gårds samlade innehav skulle vara uppdelat på så få skiften som möjligt. Storskiftet skulle skapa förutsättningar för en ökad produktion och nyodling som i sin tur skulle ge utrymme för en växande befolkning (Örback 1990 s.130f; Gadd 2000 s.274f). Till en början krävdes samtycke från alla för att genomföra skifte. I senare storskiftesbestämmelser räckte det med att en enda markägare i byn ville få till stånd ett storskifte för att det skulle genomföras i hela byn (Gadd 2000 s.281; Örback 1990 s.130f). Storskiftet omfattade i första hand inägomarken. Utmarken storskiftades i regel något senare vid en separat förrättning (Örback 1990 s.130f; Tollin 1991 s.22 f).

Storskiftesförordningen resulterade i att drygt 40 procent av alla byar i Stockholms län storskiftades med början redan på 1720-talet, drygt 20 år innan förordningen trädde i kraft, fram till år 1830. Vid den tiden hade flera byar redan hunnit laga skiftas (LMV:s register).

Fysiska konsekvenser

Storskiftesreformen kom inte att förändra landskapets utseende nämnvärt. Principen med gemensamt hägnade gården där byns alla brukare hade flera lotter i varje gårde, fortsatte att praktiseras. Bebyggelsen bevarade sin samlade bystruktur. Storskiftets effekter i fråga om minskning av antalet tegar per brukningsenhet varierade. I Stockholms län var det svårt att uppnå målet med en radikal minskningen av antalet skiften per brukare dels på grund av landskapets naturgivna småbrutenhet och dels på grund av att brukarna krävde att på hävdvunnet sätt få tillgång till mark i olika jordar. Trots det var resultatet av storskiftet allmänt sett positivt, då antalet skiften reducerades avsevärt. Det formulerade målet, att skiftesreformen skulle motivera till nyodling och befolkningsökning infriades till stor del (Gadd 2000 s.274f, 282; Örback 1990 s.130 f).

Det fanns vissa bebyggelsekategorier som i regel inte storskiftades, enstaka hemman, prästgårdar och säterier är exempel på sådana. Mest frekvent förekommande var storskiftesförrättningarna norr om Mälaren. Socknarna där majoriteten av byarna storskiftades kan delas in i två geografiskt skilda områden. Det ena utgörs av socknarna i norra länet, Häverö, Edebo, Väddö,

Karta: Andel storskiftade byar per socken

Söderby-Karl och Roslags-Bro. Det andra utgör den centrala delen av Uppland; Närtuna, Skepptuna, Frösunda och Kårsta, där mellan 75 och 100 procent av byarna storskiftades. I kust- och skärgårdsområdet storskiftades 25–50 procent av byarna. Områden där storskiftet hade något mindre genomslagskraft var i Sorunda och i Västerhaninge socknar där andelen storskiftade byar uppgick till 50–75 procent. På övriga Södertörn var andelen 25–50 procent. Storskiftesreformen genomfördes i mycket ojämn omfattning i socknarna på Mälaren. Högst andel storskiftade byar finns på Adelsö och Färingsö medan andelen är lägre på Munsö. I byarna i Ekerö socken skedde inget storskifte över huvudtaget.

Längs Mälarens stränder genomfördes storskiftet i liten skala, liksom i områdena nära Stockholm. Anledningen till det var att säterijorden aldrig var aktuell att storskifta eftersom det där inte förekom någon ägosplittring i åkermarken (Gadd 2000 s.280; Tollin 1991 s.23).

Den första generationen av storskiften i länet, gjorda före 1765, genomfördes i socknar i norra länet, i de centrala delarna av länets Upplandsdel och i det uppländska kust- och skärgårdsområdet med undantag för Vaddö och Singö. Även på sydöstra Södertörn och på Mälaren genomfördes storskiftet tidigt.

Enskifte

Bakomliggande orsaker

Storskiftet genomfördes inte i den omfattningen som man förväntat. Det berodde vanligtvis på att byinvånarna inte kunde enas om att ett skifte skulle genomföras. Orsaken till den utbredda skepsis som fanns var invanda mönster och att man oroade sig för att få sämre mark efter skiftet än vad man hade innan. Av den anledningen infördes skiftesvitsord som innebar att varje enskild markägare hade rätt att söka och erhålla skifte. Alla bybor måste då underkasta sig skiftet och dela på kostnaderna (Gadd 2000 s.274f, 282; Örback 1990 s.130 f).

Genomförande

På 1780-talet hade Rutger Maclean på Svaneholms slott i Skåne genomfört omfattande omarronderingar av sina ägor. Inspirationen fick han från de reformer som hade genomförts i England och Danmark (NE 1991 s.530). Omorganisationen var en förelöpare till enskiftet som stadgades år 1803 för Skåne och för hela landet år 1807 (1803–1827). Målet med enskiftet var att samla alla ägor, inägomark såväl som utmark, till ett enda stycke mark. Det var enligt lagstiftningen inte nödvändigt att alla gårdarna skulle genomgå enskiftet i en by där sådant söktes. Enskifte var förenat med utflyttningstvång till de tilldelade ägor. Förordningen var i första hand anpassad till Skånes slättbygder med dess stora sammanhängande åkrar och var mycket framgångsrik där (Tollin 191 s.27; Örback 1990 s.131).

Fysiska konsekvenser

Enskiftet var som nämnts anpassat till förhållanden i slättbygd och inte till östra Mellansveriges kuperade sprickdalslandskap där det var en omöjlighet att lägga varje gårds ägor i ett enda skifte. I Stockholms län enskiftades endast ett fåtal byar (Tollin, 1991 s.27). Flest enskiften ägde rum i Västerhaninge (7) och i Håtuna (5) socknar. Totalt enskiftades 55 byars hela ägor av länets omkring 2200 byar, fördelat på 27 socknar. Reformen hade således inte någon större genomslagskraft. 80 procent av dessa byar hade genomgått ett storskifte tidigare. 40 procent av alla byar som enskiftades genomgick förutom storskifte senare även laga skifte. Det vara bara fyra byar i länet som endast genomgick enskifte.

Av de 27 socknar där byar enskiftades var det 15 socknar där endast en by enskiftats. På Södertörn finns ett sammanhängande område där enskifte genomförts. Det är Sorunda, Ösmo, Västerhaninge och Huddinge socknar. Enskiftet tycks inte ha ersatt någon av de andra skiftesreformerna i andra delar av länet.

Laga skifte

Bakomliggande orsaker

Trots att 40 procent av byarna i länet genomgick en Storskiftesförrättning kvarstod dock problem med den omfattande ägoblandningen i åkermarken i byarna. Enskiftesreformen hade ingen framgång i östra Mellansverige. Problemet med den omfattande ägosplittringen var således fortfarande olöst.

Det gamla odlingssystemet med tvåsädesbruk tillät inte att vissa brukare i byn övergick till det nya systemet med vallodling och växelbruk. Förespråkarna för det nya systemet var drivande för en förändring av markorganisationen som inriktades på individuellt brukande. Byalagets roll i markorganisationen kom på det viset att minska i betydelse.

Genomförande

Enskiftet modifierades till den för länet mer framgångsrika reformen laga skifte. Den trädde i kraft år 1828 och genomfördes i länet huvudsakligen mellan åren 1828 och 1926. Målet med skiftet var att samla gårdens ägor i så få skiften som möjligt. Om det inte gick att samla marken i ett enda skifte skulle lantmätaren sträva efter två eller högst tre skiften per gård. Det så kallade ovillkorliga skiftesvitsordet infördes vilket innebar att det räckte med att en markägare i byn initierade laga skifte, för att det skulle genomföras i hela byn. I den här skiftesreformen skiftades utmarken alltid samtidigt som inägomarken, till skillnad från vid storskiftet, då utmarken ofta skiftades för sig.

För att uppnå målet med ett samlat markinnehav med så få skiften som möjligt, var det ofta nödvändigt att flytta ut en eller flera gårdar från by-

tomten. Man behöll således utflyttningsstämman från enskiftesstadgan. På det här sättet kunde man förlägga brukningscentrum i anslutning till produktionsmarken. De gårdar som fick stanna kvar på bytomten fick vara med och dela på kostnaderna för de utflyttade gårdarna (Gadd 2000 s.292). Inte sällan avgjordes vilken eller vilka gårdar som skulle flytta ut från bytomten med lottning. Det var dock vanligt att den minsta gården fick utflyttningskyldighet. Uppföljning av utflyttningskyldigheten visar att den inte alltid fullföljdes. Närmare 50 procent av alla byarna i länet genomgick laga skifte under perioden 1824 till 1952 (LMV:s register).

Fysiska konsekvenser

Laga skiftet kom att bli ett instrument för de förändringar som skedde allmänt inom jordbruket under 1800-talet (Tollin 1991 s.27).

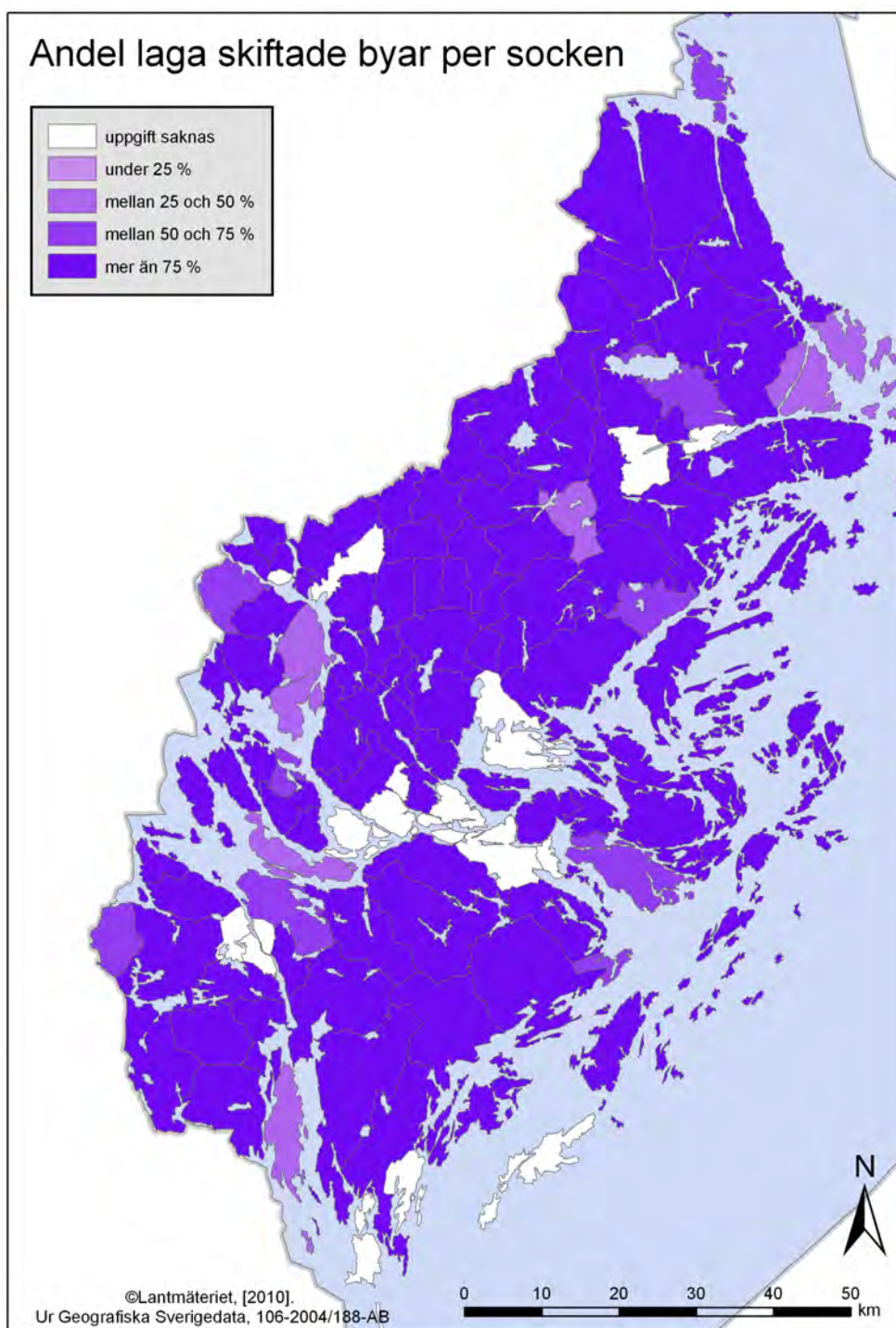
Reformen genomfördes i omgångar i länet. Tidigast laga skiftades byarna i norra länet med undantag för Edsbro, Ununge, Häverö och Vätö, i länets västra Upplandsdel, förutom i socknarna direkt norr om Mälaren samt i hela den uppländska skärgården.

Den andra etappen av genomförandet av laga skifte skedde efter sekelskiftet 1900, i bygder belägna i direkt anslutning till Stockholms stad samt i länets nordvästra region.

Laga skiftet genomfördes i stor omfattning i länet, cirka 36 procent av länets byar genomgick förrättningen. Mest omfattande var reformen i norra länet. Häverö, Vaddö, Söderby-Karl och Edsbro är några av de socknar där laga skifte genomfördes i mer än 75 procent av byarna. Laga skiftet hade också stor genomslagskraft i den västra delen av till länet hörande Uppland, där i regel mer än hälften av byarna skiftades. Mer än hälften av byarna i den uppländska skärgården laga skiftades. I Djurö, Blidö och Möja socknar skiftades mer än 75 procent av byarna. På Mälareöarna genomfördes laga skiftet av omkring hälften av byarna, undantaget Ekerö, där mindre än 25 procent av byarna skiftades. Söder om Mälaren skiftades byarna i mindre omfattning (Gadd 2000 s.300). Endast i Nacka socken laga skiftades mer än 75 procent av byarna. I Sorunda, Ösmo, Västerhaninge och Botkyrka skiftades mer än hälften av byarna.

I området kring Stockholm laga skiftades antalet byar i mindre omfattning (Gadd 2000 s.300). Byarna i Sundbyberg och Bromma socknar skiftades inte alls. I färre än 25 procent av byarna i socknarna Salem, Tyresö, Gustavsberg, Danderyd genomfördes laga skifte.

Andelen utflyttade gårdar var 26 procent av det totala antalet gårdar i länet, vilket var en relativt låg andel i förhållande till andra delar av Sverige.

Karta: Andel laga skiftade byar per socken

Industri

Sammanfattning

Industriell tillverkning föregicks av produktion vid faktorier, manufaktur, järnhantering och andra förindustriella former. I vissa fall var anläggningarna storskaliga och sysselsatte många människor. Innan ångkraften introducerades som energikälla lokaliserades industrierna till lämpliga vattendrag. Vid den tiden var det i Göteborg och Norrköping som det fanns flest industrier och industriarbetare. I länet fanns det relativt få för ändamålet passande vattendrag. I början av 1800-talet infördes ångmaskinen i produktionen vilket medgav större möjligheter till val av lokalisering. Ångkraften började dock användas i större omfattning först vid mitten av 1800-talet. Först på 1860-talet blev Stockholm den största industristaden i landet eftersom det var först då som industrier kunde anläggas oberoende av vattenkraft.

I inledningsskedet på 1850-talet präglades industriproduktionen i länet av den växande befolkningen i staden. I samband med Stockholms bebyggelseexpansion ökade efterfrågan på byggnadsmaterial. För att kunna försörja den allt större stadsbefolkningen krävdes en rationalisering av livsmedelshandlingen och jordbruket vilket ökade efterfrågan på jordbruksmaskiner. De framväxande verkstadsindustrierna i Stockholms innerstad sysselsattes till stor del av produktionen av dessa. De så kallade snilleindustrierna exempelvis SKF, Atlas, Separator och AGA, anlades vid sekelskiftet 1900. Till skillnad från den äldre verkstadsindustrin var produktionen inriktad på en produkt, ofta uppfunnen eller vidareutvecklad av företagets grundare. Majoriteten av dessa företag var belägna i stadskärnan. När verksamheterna expanderade och lokalerna blev för små flyttades de ut till mer perifera delar av staden, där tomtpriserna var lägre och där det fanns möjligheter för areell expansion. Marken som togs i anspråk var de stadsnära godsens jordbruksmark.

När järnvägen mellan Stockholm och Göteborg var färdig minskade Stockholms stads attraktionskraft eftersom det blev möjligt att på ett effektivare sätt transportera råvaror och nå avsättningsområden för produkterna med järnvägstransport. Små industrikuster kom att etableras längs järnvägarna med industrier och bostäder för de anställda. Vid mitten av 1900-talet gick svensk industri för högvarv. Utvecklingen med att produktionsvolymen ökade, tillverkningen effektiviserades, maskinerna ökade i antal och blev mer specialiserade vilket krävde större utrymmen, inleddes vid den här tiden och gäller för flera branscher ännu idag. Till följd att denna utveckling togs allt större arealer med jordbruksmark i anspråk för industriändamål. Under efterkrigstiden har industriföretagen förändrats. Många branscher har genomgått kraftiga strukturrationaliseringar och några, såsom varvs- och textilindustrin

har nästan försvunnit. Vid industriföretagen har de administrativa sysslorna ökat och gränsen mellan tillverkning och administration är inte lika tydlig som tidigare. Service- och tjänstesektorn har fått allt större betydelse i samhällsekonomin medan produktionssektorn har minskat.

Bakgrund och definition

Begreppet industri innefattar den verksamhet för framställning av produkter genom förädling av råvaror som växte fram under andra halvan av 1800-talet. Den industriella produktionen skiljer sig från annan tidigare tillverkning genom att den förbrukar större energitillgångar, eftersom den drivs i större skala, i större anläggningar samt genom arbetsprocessens specialisering och mekanisering (NE del 9 1992 s.436). Jordbrukets och industrins utveckling har gått hand i hand. Jordbruket behövde industrin för tillverkning av redskap för att effektivisera jordbruket och mekaniseringen inom jordbruket var en förutsättning för att arbetskraft skulle kunna frigöras till industrin. För att kunna försörja stadens invånare krävdes ett moderniserat jordbruk. Den tidiga industriproduktionen bestod till stor del av jordbruksmaskiner (Morell 2001 s.12). I det här avsnittet behandlas den industriella verksamheten med utgångspunkt från hur industrin påverkat markanvändningen i Stockholms län.

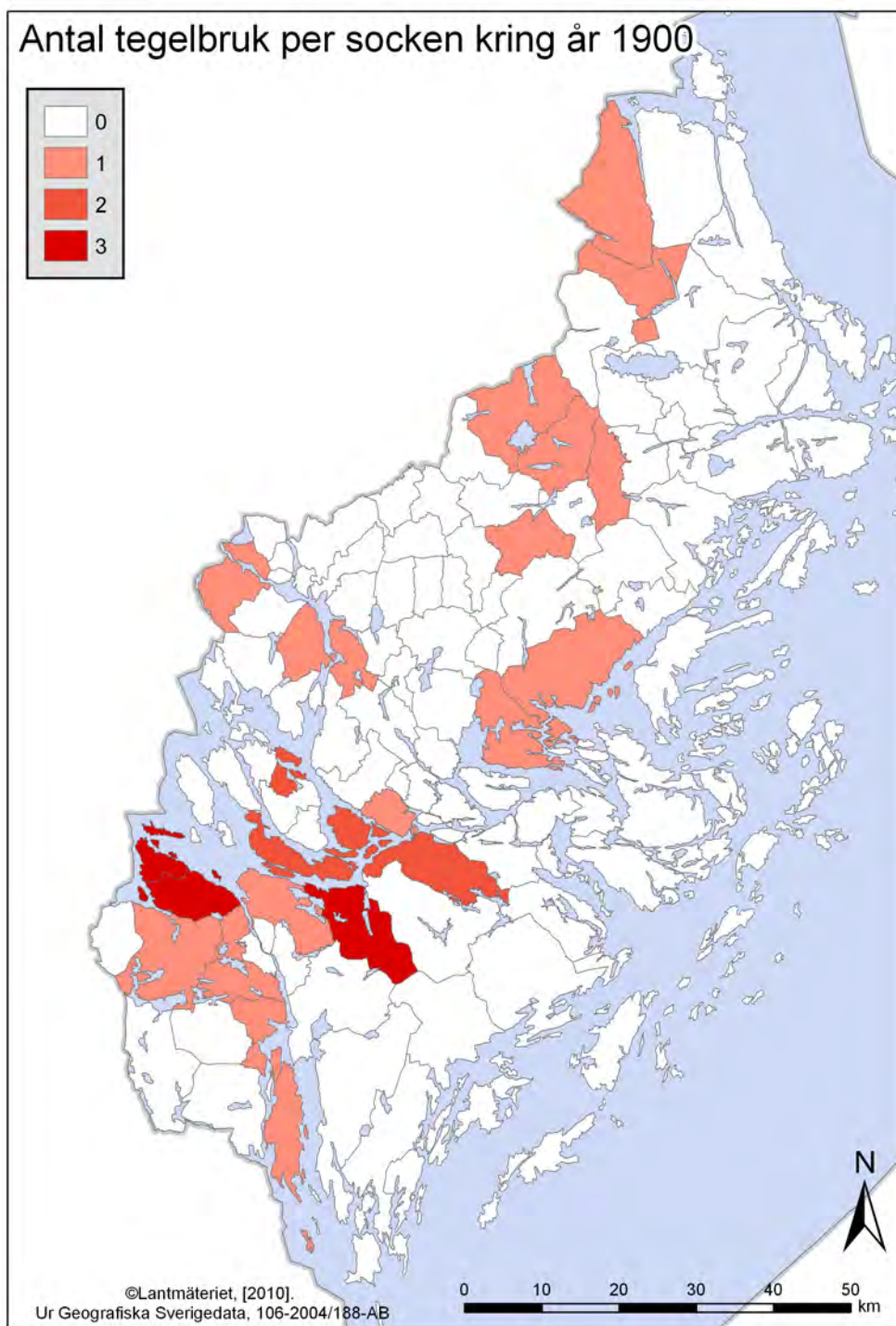
Länets industrihistoriska utveckling kan delas in i tre epoker;

Förindustri — Industrialisering — Högindustri

Förindustriell verksamhet

På flera större gårdar fanns det tidigt tegelbruk, gårdsmejerier och kvarnar. Denna produktion var främst avsedd för att tillfredsställa behoven på gården. Andra sidonärings till jordbruket, av olika stor betydelse, har funnits i alla tider. I Sorunda socken framställde man, vid sidan av jordbruket, trävaror av olika slag såsom vagnar, korgar och skidor. Denna förindustriella tillverkning brukar kallas protoindustri, det vill säga en form av serietillverkning som föregått industrin men inte har varit lika stor i omfattning. Protoindustrin kan kännetecknas av en tydlig förankring i agrarsamhället, både avseende råvaruförsörjning, arbetskraft och marknad (Alvstam et al 1995 s.10). Sidonärings eller protoindustriella näringar avspeglar sig i bebyggelsestrukturen (se avsnittet om bebyggelse) och i demografin (se avsnittet om befolkning).

Andra förindustriella verksamheter som växte fram inom länet var gruvsdrift och järnhantering. Norra länet utgör Dannemora bergslags sydligaste del. Där har den arbetsintensiva järnhanteringen präglat landskapet genom en omfattande befolkning, vilket gett upphov till förändrad bebyggelsestruktur (se avsnitten om bebyggelse och befolkning). Även det stora virkesuttag som gjordes i regionen under en period av flera hundra år satte sina spår i landskapet.

Karta: Tegelbruk i länet omkring år 1900

Under 1600- och 1700-talet var Sverige världsledande exportör av stångjärn. Omkring 35 procent av världens samlade stångjärnsproduktion producerades här. Anledningen till att Sverige hade en sådan framstående position på marknaden var den goda tillgången på träkol och järnets höga kvalitet, vilket gjorde det smidbart. Skogsavverkning och kolning till bruken sysselsatte praktiskt taget hela Bergslagens befolkning under 1600-1800-talet (Nordström 1990 s.70).

I Häverö och Söderby-Karl socknar, på Singö och Vaddö, har det funnits gruvdrift. Mest omfattande var dock den i Herräng i Häverö socken (Johansson 1987 s.12, 15; Nordström 1990 s.57 ff). Det har även funnits en betydande gruvdrift söder om Mälaren och på Utö, vilken är den äldsta gruvan man idag känner till i länet. Redan under medeltid började man att bryta järnmalm i Utö gruva, vilken hade sin storhetstid under 1700-talet (Johansson 1987 s.193). I Överjärna socken fanns gruvor i bruk från 1660-talet ända fram till år 1910 och på Södertörn har man brutit järnmalm i Huddinge och Botkyrka socknar i mindre omfattning (Kulturhistoria i Stockholms län 1997 s.17).

Hyttorna, där järnmalmen renades placerades nära gruvorna eftersom järnmalmen var tung och skrymmande att transportera. Eftersom järnframställningen förutsatte god tillgång på bränsle i form av träkol samt vattenkraft lämpade sig verksamheten bäst i den norra delen av länet som präglades av skogbeväxta magra moränjordar med tillgång till vattendrag med tillräcklig fallhöjd. Vattenhjul användes för att driva såväl masugnens blåsbälgar som de stora hammare som var nödvändiga för tackjärnets förädling till smidbart järn. De långa vintrarna kunde erbjuda fina vintervägar för transport av järnet till beställaren. Sommartid fungerade de större vattendragen väl för båttransporter (Gadd 2000 s.37f).

Före ångkraftens genombrott som energikälla hänvisades man till vattenkraften. Det är få platser i länet där fallhöjden naturligt alstrar tillräcklig vattenmassa för att driva en industri. De två huvudsakliga platserna i närheten av Stockholms stad var Nacka och Tyresö längs förkastningsbranten på södra delen av Mälaren och vidare österut (se avsnittet om naturgeografi). I norra länsdelen förlades de tidiga industrierna i Edsbro, Hallsta i Häverö socken och Skebo i Ununge socken samt i Norrtälje.

Industrialiseringen

Verkstadsindustri

Den första produktionen med en tydlig inriktning på nya produktionsformer som kan liknas vid industriell verksamhet var Samuel Owens verkstad på Kungsholmen som anlades år 1809. Den var mer mekaniserad än sina föregångare och produktionen drevs av ånga. Ett halvsekel senare etablerades flera fabriker i centrala Stockholm. I Norrtälje etablerades senare bland

annat ett gevärsfaktori och ett tråddrageri och i Södertälje en vagnfabrik (senare Saab-Scania) (Johansson 1991 s.227).

Den tidiga svenska verkstadsindustrin var beroende av tekniköverföring från i första hand Storbritannien. Flera av de första svenska verkstäderna anlades av eller anlätade briter. Även den maskinella utrustningen och tillverkningen överfördes från utlandet – som verktygsmaskiner samt i form av kunskaper och idéer. Det finns emellertid även rötter i den äldre svenska metallbearbetningstradition vid järnbruk och manufaktur, hos hantverkare och allmoge. Karakteriserande för den tidiga verkstadsindustrin var att man producerade flera olika produkter på en och samma verkstad.

År 1850 var nästan alla fabriker i länet koncentrerade till Stockholms innerstad där det fanns sammanlagt 336 fabriker med 3540 anställda. För de sex angränsande socknarna redovisades samma år endast 10 fabriker med 51 anställda (Johansson 1991 s.223). Stockholmsområdet var ett mycket gynnsamt område för den tidiga industrietableringen i egenskap av Sveriges största stad. Stockholm kunde erbjuda stor tillgång på arbetskraft, närhet till marknaden och bra kommunikationer (Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen 2001 s.27). Den marknadsorienterade industrin, till exempel finare textil- och livsmedelsindustri och grafisk industri, drogs av den anledningen till staden. Hamnen i Stockholm var en annan viktig faktor för bland annat förädling. Råvaror som skeppades till Stockholm, exempelvis tobak, socker, silke, hudar kunde här tas om hand. Exportvaror som passerade Stockholms hamn skapade en lättåtkomlig råvarubas för de mekaniska verkstäderna och gjuterierna (Hammarström 1970 s.207). Stockholms särställning som centrum för kultur och utbildning gjorde att impulser från utländsk industri, innovationer inom exempelvis järnindustri och kemisk industri i regel kom först till Stockholm och de sakkunniga kretsarna i staden. Det var en kreativ miljö där innovationsföretag startade för att realisera sina nya idéer.

Flera av de industriföretag som grundades under senare delen av 1800-talet var, till skillnad från den tidigare verkstadsindustrin, företag med stark specialisering som grundades på inhemska uppfinningar eller vidareutveckling av produkter, den så kallade snilleindustrin. Exempel på sådana företag är Atlas (Atlas Copco), Separator (Tetra Laval), AGA, LUX/Electrolux och LM Ericsson. De inriktade sig från början på exportmarknaden. Liksom verkstadsföretagen låg de till en början i stadens centrum (Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen 2001 s.26ff; Schnell 2004 s.31 ff).

Verkstadsindustrin var smutsig och skrymmande och var inte helt lämpad för en alltmer exploaterad stadsmiljö med ökande tomtpriser. Detta ledde till att allt fler fabriker med början vid sekelskiftet 1900 flyttade till för den tiden mer perifera lägen. Detta skedde genom att företagen köpte mark, ofta tidigare jordbruksmark, av de stadsnära godsens. Med järnvägsnätets utbyggnad var det då möjligt att lokalisera industrierna på andra platser än nära vatten. Exempel på detta är Bolinders mekaniska verkstäder som köpte upp en markegendom i Kallhäll i Järfälla socken, AB Separator som köpte

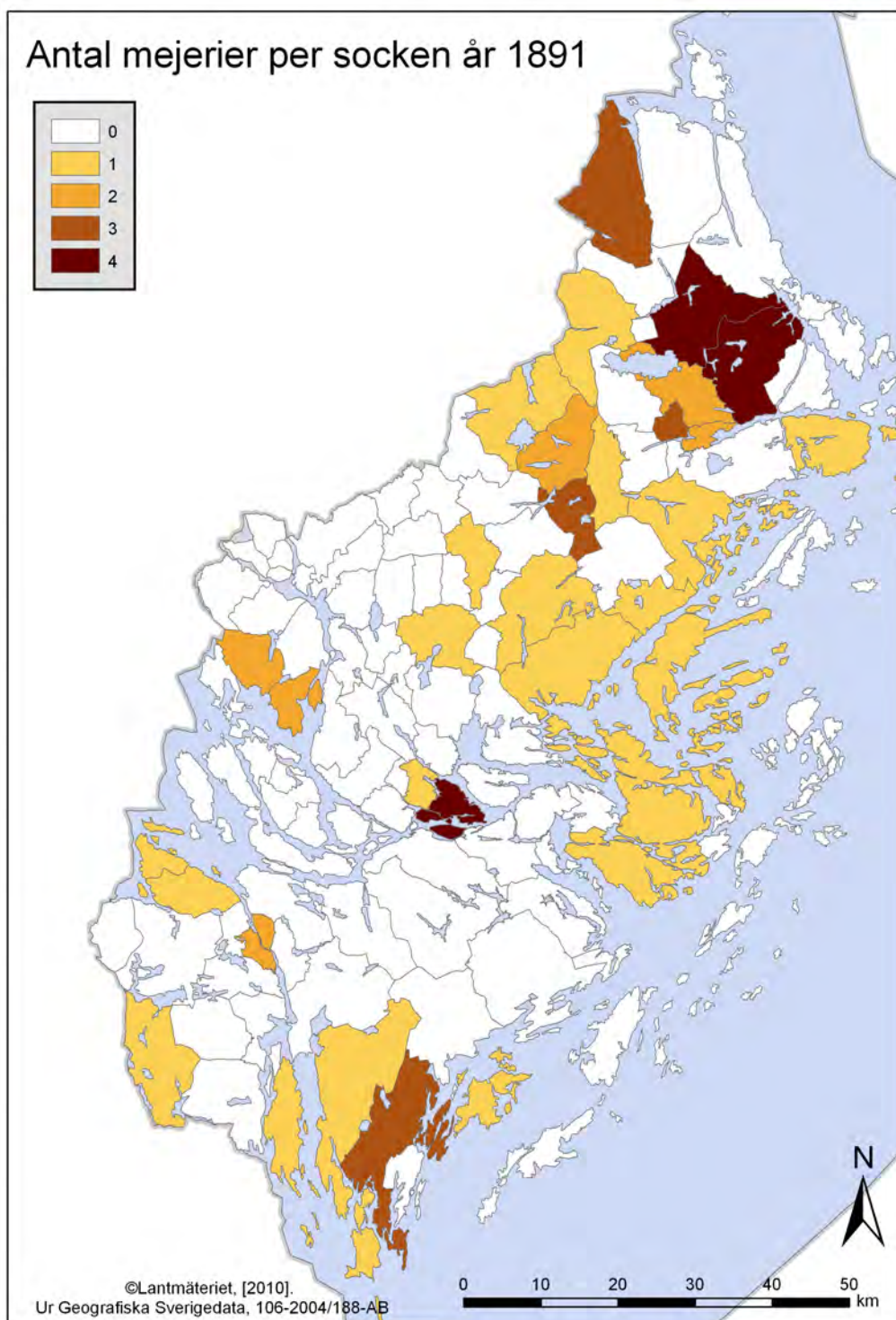

Hamra gård i Botkyrka socken och Nobels sprängämnesfabrik som köpte mark av Aspuddens gård vid Vinterviken i Brännkyrka socken (Ankarberg 2001 s.3; Johansson 1991 s.227, 232). Längs med järnvägarna uppstod en rad perifert belägna industriorter, stationssamhällen såsom Upplands Väsby (Johansson 1991 232). Utflyttningen av verkstadsföretagen från innerstadsområdena fortsatte under hela 1900-talet. Stora arealer jordbruksmark togs också i anspråk för bostadsbyggande, vilket behandlas i avsnittet om bebyggelse. Detta resulterade i en minskad spannmåls- och animalieproduktion i de stadsnära socknarna (se avsnittet om produktionsinriktning).

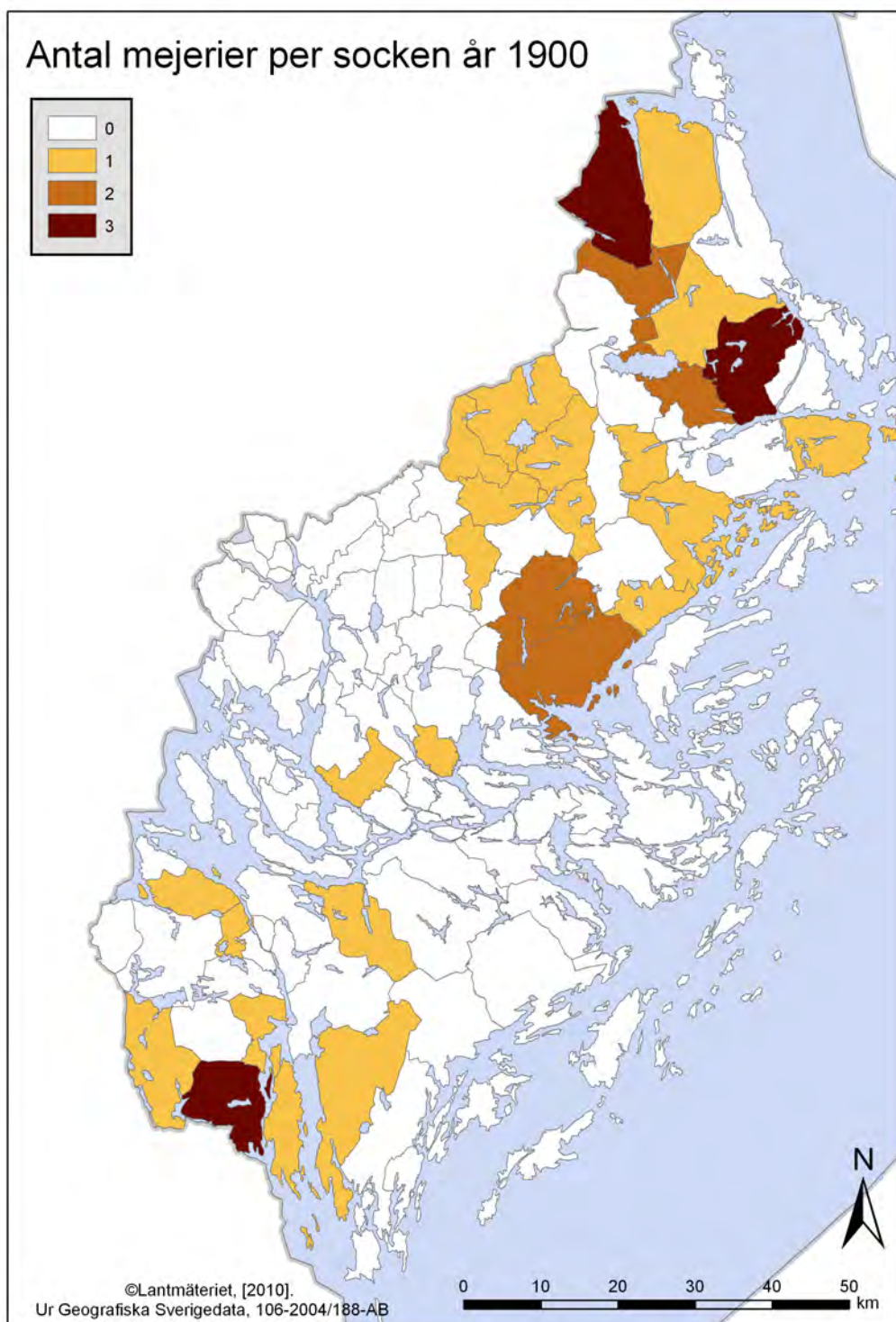
Försörjningsindustrin

Parallellt med verkstadsindustrins framväxande i mitten av 1800-talet växte en industri fram som syftade till att försörja en växande befolkning med livsmedel, bostäder och konsumtionsvaror (Morell 2001 s.12). Den tidiga formen av denna industri var starkt förknippad med jordbruket. I takt med att Stockholms stad växte ökade efterfrågan på livsmedel. Slakterier, mejerier och annan förädling av jordbruksprodukter blev vanlig i anslutning till städerna (Beskrivning till den äldre ekonomiska kartan 1905–12). År 1912 invigdes slakthuset på Enskede gård i samband med Stockholmsutställningen samma år. Hit transporterades djur från hela länet för att köttet sedan skulle distribueras till stadens befolkning.

Den ökade efterfrågan på matvaror i slutet av 1800-talet gynnade rationalisering och specialisering vilket medförde att djurhållning och förädling av mjölkprodukter kom att skötas separat. De större gårdarna i länet hade dock kvar sina gårdsmejerier, men från de mindre gårdarna skickades mjölken till större mejerier. Mejerierna var i regel belägna några mil utanför Stockholm. Omkring 2/3 av det totala antalet mejerier låg norr om Stockholm, varav de flesta i den nordligaste delen av länet. År 1891 fanns det 62 mejerier i länet varav hälften var gårdsmejerier. De övriga mejerierna var så kallade uppköpsmejerier där en ägare köpte in mjölken från mjölkproducenterna (Bring 1947 s.328f; Rendel 1992 s.41). På 1910-talet hade en omfattande reducering av mejeriverksamheten skett geografiskt och antalet mejerier hade minskat till hälften. Samtidigt hade antalet leverantörer tredubblats liksom mjölmängden. Någon minskning av verksamheten hade således inte skett, snarare en rationalisering av mejerihanteringen (Liljhagen 1892 s.22f; ibid 1911 s.56f). Denna utveckling har präglat mejerirörelsen under hela 1900-talet. I dag finns det några få stora mejerikedjor kvar, såsom den kooperativt ägda mejeriföreningen Arla Foods och mejeriföreningen Milko.

Karta: Mejerier år 1891

Karta: Mejerier år 1900

Produktion av byggnadsmaterial

Under 1870-talet kom den så kallade ringugnen, vilken revolutionerade tegeltillverkningen. Den hade en hög anskaffningskostnad men medgav en kontinuerlig produktion och en bränsleförbränning som var omkring 60 procent lägre än tidigare. De gårdar som var belägna vid vattenlederna fick nu möjlighet att starta industriell tegeltillverkning, vilket också skedde framför allt längs Mälarens södra strand, längs Södertälje kanal samt längs vattenleden mot Sigtuna. Rädslan för stadsbränder men också en strävan att efterlikna städerna på kontinenten ökade efterfrågan på tegel. I takt med industrialiseringen och inflyttningen till städerna ökade behovet av bostäder, institutionsbyggnader och arbetslokaler. Den omfattande jordbruksutvecklingen under samma tid frigjorde kapital som gjorde att godstegelbruken kunde utvecklas till tegelindustrier för en allt större marknad. Produktionen fick sitt genombrott under 1890-talet (Olsson 1987 s.4f, 11).

År 1865 fanns det drygt 100 tegelbruk i Stockholms län. Omkring 60 år senare fanns endast 20 tegelbruk kvar (Olsson 1987 s.24). Samtliga har numera upphört med sin verksamhet (Olsson 1987 s.23).

Stenhuggning har bedrivits för husbehov åtminstone sedan medeltid. Stenen användes bland annat till husgrunder och andra fundament. Från mitten av 1800-talet började man på allvar bedriva stembrytning industriellt. Typiskt för utvecklingen under detta århundrade var den allt större efterfrågan på gatsten och byggnadssten till Stockholm, för såväl hus som kajer och broar. I länet har man i huvudsak brutit granit (stockholms-, vätö-), kalksten och sandsten.

Brytning av Stockholmsgranit inleddes på 1880-talet och har bedrivits på flera platser exempelvis i Roslagen, Fasterna, Frötuna och Rimbo socknar och senare även vid Karlsängen på Vätö samt i Stenhamra på Färingsö i Mälaren (Rosander 2000 s.41ff). Den kristalliniska strukturen i den grå finkorniga stockholmsgraniten, blev attraktiv att bryta då den lätt låter sig klyvas till rektangulära block av valfri storlek, varför den lämpade sig väl till byggnadssten och som gatubeläggning. Den största uppköparen av graniten var den växande huvudstaden.

Den mest omfattande brytningen av kalksten har skett på öarna Karta och Oaxen i Himmerfjärden, i det närbelägna Stora Vika i Sorunda socken samt i Mölnbo, Vårdinge socken. Även i Uppland finns urbergskalksten främst på Vaddö, i Herräng i Häverö socken och på Singö. Den tidigaste brytningen av kalk skedde på Runmarö (Johansson 1987 s.16). På Oaxen, Singö, i Norrvrå, Hölö socken och i Mölnbo har man även brutit marmor.

På 1880-talet började man förädla stenen på stenhuggerier i Fasterna, Frötuna och Rimbo socknar och senare även på Vätö och Färingsö (Rosander 2000 s.41 ff). Gemensamt för dessa är en lokalisering i direkt anslutning till vatten av transporttekniska skäl.

Den högindustriella epoken (cirka 1930–1980)

De femtio åren i mitten av 1900-talet kan betraktas som industrins storhetstid, då den industriella verksamheten utgjorde grunden för den ekonomiska tillväxten och styrde vardagstänkandet och politiken (Isacsson 2000 s.46). Produktionsvolymen ökade och tillverkningen effektiviserades. Maskinerna i produktionen var fler och mer specialiserade än i den äldre industrin och de tog över allt fler moment. Konsekvensen blev att verksamheterna krävde alltmer utrymme (Dahlström 2001 s.19). Industrierna fortsatte att köpa tidigare jordbruksmark i perifera områden som kommunerna kring Stockholm avsatt för industriell verksamhet, avskilda från bostadsbebyggelse och serviceinrättningar (Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen 2001 s.28). Industrins utflyttning från städerna fortsatte under hela 1900-talet. Fortfarande är det många företag som ännu ligger kvar på samma plats i städernas närhet, även om ännu fler nyligen lämnat dessa områden i Stockholms närförorter, exempelvis Electrolux, Atlas Copco och AB Separator (Dahlström 2001 s.21). Omkring år 1980 skedde en nedgång inom verkstadsindustrin räknat i andelar verkstadsanställda av den totala andelen sysselsatta i landet och en förskjutning av fokus har skett från industriproduktion till service- och tjänstesektorn samt aktiemarknaden. Vissa industribranscher har dock vuxit under de senaste decennierna. Det gäller inte minst läkemedelsindustrin.

Ordlista

Areell näring – Inkomstgrundande verksamhet med anknytning till ytor, till exempel jord- och skogsbruk.

Arrondering – Den geometriska utsträckningen hos en åker.

Bebyggelseenhet – By med flera gårdar eller en ensamgård.

Brukningseenhet – Gård eller del av en gård.

Finmo – Jordart med viss partikelstorlek.

Fägata – Boskapens transportväg mellan gården och betet på utmarken, omgärdad av hägnad på ömse sidor om sträckningen.

Förläning – En metod att belöna framför allt adelsmän för deras insatser för riket, inte sällan förlänades gårdar som tidigare ägts av kronan till adeln. Detta skedde framför allt under 1600-talet.

Hamling – Lövtäkt. Lövträd beskars för att ta tillvara löv till vinterfoder till boskap.

Hundare, hund – Administrativ indelning av landskapet, en mer långtgående indelning under folkland, även benämnt härad.

Hydrografi – Vattenvetenskap.

Intaga – Enstaka åker eller äng belägen på utmark, vanligen inhägnad.

Inägomark – Tomt, trädgård, åker och äng.

Jordnatur – Beskrivande term för till vem/vad skatten betalades.

Järnskonig – För att motverka slitage på jordbearbetningsredskap tillverkade i trä gjordes förstärkningar på särskilt utsatta delar av dessa, till exempel på spadbladet.

Kameral – En skatteteknisk term.

Kappland – En ytenhet främst för åkermark. Trettiotvå kappland motsvarar ett tunnland.

Korntal – Ett relativt mått på avkastningen i förhållande till sådden.

Kristallinisk – Material som uteslutande består av kristaller eller fragment av kristaller.

Kärlväxtflora – All vegetation som transporterar näring genom kärl, till exempel träd, buskar, gräs och örter.

Kärnbygder – Tidigt koloniserade och relativt intensivt nyttjade områden med lång tidskontinuitet.

Lass, sommarlass och vinterlass – Måttenhet för ängens avkastning, ett sommarlass motsvarade ungefär 200 kg, vinterlasset var tyngre.

Ledung – Historisk term för härnadståg till sjöss, en del av flottan.

Livdjur – Boskap som är levande vid köp och försäljning.

Madäng – Ängsmark, ofta på lerjord och i regel relativt fuktig och högavkastande.

Mantal – Ett mått på en gårds skattekraft som ursprungligen motsvarade en hel gård, ett hemmantal.

Nötenhet – Ett generaliserat mått på mängden boskap för att underlätta jämförande beräkningar. En nötenhet motsvarar en ko, medan till exempel ett får motsvarar ¼ nötenhet.

Peneplan – En hypotetisk, hos den kontinentala jordskorpan, närmast horisontell avjämningsyta nära havsytans nivå.

Portlider – Byggnadsteknisk term som används för att benämna en byggnad genom vilken det finns en öppning för transport av fordon.

Realarv – Arv angivet i markyta. Realarv var särskilt vanligt i Dalarna där ägosplittringen fortfarande är mycket stor.

Regalrätt – Kunglig kronorättighet.

Rist – Den nedre delen av åkerbruksredskapet som är ämnat för att rista och fåra jorden till exempel inför sådd eller i samband med ogräsbekämpning.

Rotationssystem – Med visst tidsintervall återkommande odling och träda. I Mälardalen har tvåsåde varit det vanligaste rotationssystemet före introduktion av växelbruk och vallodling.

Rå- och rör – Termer för gränsmarkeringar, rå eller rågång är linjen mellan två eller flera marker med olika ägare och rör är detsamma som röse som markerar en gräns eller ett hörn i en gräns.

SAOB – Svenska akademiens ordbok.

Skottskog – Träd- och/eller buskvegetation som beskars med jämna tidsintervall. Materialet togs tillvara som foder och/eller material för till exempel hantverk.

Sköte – Fiskeredskap.

Snilleindustri – Massproduktion med ursprung i en uppfinning.

Stat – Naturalön.

Statare – Vid storjordbruk vanligen helårsanställd, naturaavlönad lantarbetare

Säteri – En skatteteknisk benämning på en bebyggelseenhet som har eller har haft förmånligt låg eller ingen skatt.

Terrasskant – Den kant som efter flerårigt åkerbruk i sluttande terräng bildas mellan högre och lägre belägen bearbetad mark. En terrasskant kan vara stensatt för att förhindra erosion.

Torp – Till en gård eller säteri underlydande lägenhet. Beroende på torparens uppgift kunde torpet benämnas till exempel dragontorp, båtsmanstorp, soldattorp, m fl.

Tunnland – Mått på en yta motsvarande ett halvt hektar, dvs ungefär 5 000 kvadratmeter.

Ursprungligen hur stor yta som kunde besås med en tunna säd, cirka 150–160 liter.

Tvåsåde – Ett av flera kända så kallade rotationssystem för åkerbruk. Tvåsåde kan även benämnas halvträda och innebar att ungefär hälften av en bebyggelseenhets åkerareal brukades årligen, medan den andra hälften låg i träda för att återhämta sig. Den trädade åkermarken beträddes av betande boskap.

Täckdikning – System för dränering av vatten från åkermark. Systemet ligger under plogdjup och är jordtäckt.

Utmark – Mark som inte används som åker eller äng.

Vicker – Ärtväxt som finns i flera olika varianter.

Åkerhak – Den kant som bildas mellan lägre liggande bearbetad och ovanförliggande obearbetad åkermark.

Årder – Åkerbruksredskap utan vändskiva, benämns även trästock.

Ägoblandning – En beskrivande benämning för att mark som ägs av olika brukare ligger sida vid sida, motsatsen till särägosystem.

Äng – Mark som utnyttjades för att skörda vinterfoder i form av hö och löv till boskap. Ängen kunde delas upp i sidvall respektive hårdvall. Ängens avkastning angavs i sommar- eller vinterlass.

Referens- och litteraturlista

Naturgeografi

Alexandersson, H; Andersson, T: 1995.

Nederbörd och åska. Ur: Klimat, sjöar och vattendrag. SNA. Höganäs

Atlas över Sverige. 1953–1971. Stockholm

Edenman, L. 1995: Motstridiga vattenanspråk. Ur: Klimat, sjöar och vattendrag. SNA. Höganäs

Eriksson och Herkell. 1994: Sveriges geografi. 1996: SNA. Höganäs

Fredén, C. 1994: Jordarterna. Ur: Berg och jord. SNA. Höganäs

Hedenstierna, B. 1949: Stockholms skärgård. Kulturgeografiska undersökningar i Värmdö gamla skeppslag. Stockholm

Helmfrid, S. 1996: Sveriges kartbild genom 500 år. Ur: Sveriges kartor. SNA. Höganäs

Historisk geografiskt statistiskt lexikon, 1862: Uppslagsord: Stockholms län. Stockholm.

Josefsson, W. 1995: Strålning. Ur: Klimat, sjöar och vattendrag. SNA. Höganäs

Loberg, B. 1980: geologi. Material, processer och Sveriges berggrund. Stockholm.

Morger, K. 1987: Kulturminnesprogram för Norrtälje kommun. Del 1. Norrtälje kommun.

Naturgeografisk regionindelning av Norden 1977. Stockholm

Norling, E. 1994: Fossilförande berggrunden utanför fjällkedjan. Ur: Berg och jord. SNA. Italien.

Sporrang, U. 1985: Mälarbygd – Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk – geografiskt perspektiv. Meddelanden serie B 61, Kulturgeografiska institutionen på Stockholms universitet

Ullström, K-E. 1961: SPF:s växtatlas: zonkartor för varje län: zonangivelser för prydnadsträd och prydnadsbuskar, buskrosor, barrväxter, fruktträd och bärbuskar. Utg. Av Sveriges pomologiska förening. Stockholm.

Kolonisation under förhistorisk tid

Ambroisiani, B. 1964: Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. Uppsala.

Biuw, A. 1992: Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern. Ur Stockholms monografier vol 76. Borås.

Bratt, P. Red. 1998: Forntid i ny dager. Arkeologi i Stockholmstrakten. Stockholm.

Enequist, G. 1975: Mälardalens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket. Stockholm.

Eriksson, A. 1997: Den äldre järnålderns odlingslandskap. Ur: Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län. Stockholm.

Erixon, S. 1960: Svenska byar utan systematisk reglering : en jämförande historisk undersökning utarbetad med stöd av Nordiska museet och Samfundet för svensk folklivsforskning. Stockholm.

Gadd C–J. 2000: Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia. Borås.

Gren, L. 1997: Fossil åkermark. Borås.

Hammar, D; Wikell, R. 1996: 250 nyupptäckta stenåldersboplatser på Södertörn. Ur stenålder i Stockholms län. Utgiven av Stockholms läns museum.

Hyenstrand, Å. 1982: Forntida samhällsformer och arkeologiska forskningsprogram. Riksantikvarieämbetet Stockholm.

Lagerstedt, T. 1942: Näringsliv och bygd i Seminghundra härad. Uppsala.

Myrdal, J. 1999: Jordbruket under feodalismen 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia, del 2. Borås.

Olausson, M. 1995: Rössberga – en säter med röjningsrösen från yngre bronsålder till folkvandringstid. Äldre järnålder i stensträngsmiljöer. UV Linköping 1995:31.

Pedersen, E.A; Widgren, M. 1998: Järnålder 500 f. Kr. – 1000 e. Kr. Jordbrukets första femtusen år. 4 000 f. Kr.– 1000 e. Kr. Det svenska jordbrukets historia. Borås.

Sporrong, U. 1983: Södermanland – Landskap och äldre bebyggelsemönster. Meddelanden serie B 58. Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet.

Sporrong, U. 1985: Mälardalen – Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv. Meddelanden serie B 61, Kulturgeografiska institutionen i Stockholm.

Welinder, S. 1998: Neoliticum - bronsålder, 3900 f. Kr. - 500 f. Kr. Jordbrukets första femtusen år. 4 000 f. Kr.- 1000 e. Kr. Borås.

Widgren, M. 1983: Settlement and farming systems in the Early Iron Age. Kulturgeografiska institutionen på Stockholms universitet.

Befolkningsutveckling

Ambrosiani, B. 1964: Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. Uppsala

Andersson Palm, L. 2000: Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751. Stockholm.

Befolkningen 1991:Ur: serien SNA. Höganäs.

Bring, S.E. 1947: Stockholms läns och stads hushållningssällskap 1847–1947. Stockholm.

Johansson, B.O.H. 1987: Rum för historia. Regionalt kulturminnesvårdsprogram för Stockholms län.

Johansson, I. 1991: StorStockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekler. Värnamo.

Myrdal, J. 1999: Jordbruket under feodalismen 1000–1700. Ur: Det svenska jordbrukets historia del 2. Borås.

Rendel, J. 1992: Livsmedelsförsörjningens förändring från 1800-talets början III. Husdjursskötseln. Kungliga skogs- och lantbruksakademien. Tidskrift 131:35–51, 1992.

Sporrong, U. 1985: Mälardalen – Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv. Meddelanden serie B 61, Kulturgeografiska institutionen i Stockholm.

Årsstatistik 2000. För Stockholms län och landsting. Utgiven av regionplane- och trafikkontoret. Stockholm.

Areell produktion under historisk tid

Atlas över Sverige. 1953–1971, blad 85–86. Utgiven av svenska sällskapet för antropologi och geografi.

Bring, S.E. 1947: Stockholms läns och stads hushållningssällskap 1847–1947. Stockholm.

Gadd, C-J. 2000: Den agrara revolutionen, Det svenska jordbrukets historia, del 3, Borås.

Holst, B. 1995: Sjösjänkning, kanaler och flottleder. Ur: Klimat, sjöar och vattendrag. Sveriges nationalatlas. Höganäs.

Lagerstedt, T. 1942: Näringsliv och bygd i Seminghundra härad. Uppsala

- Johansson, B. O. H. 1987: Rum för historia. Regionalt kulturminnesvårdprogram för Stockholms län. Arbetsmaterial.
- Kulturhistoria i Stockholms län. 1997: Länets kulturhistoria – en översikt. Länsstyrelsen i Stockholm län.
- Lantbruksstyrelsen 1990: 100 år med svenskt lantbruk. Jönköping.
- Morell, M. 2001: Jordbruket i industrisamhället, Det svenska jordbrukets historia, del 4, Borås
- Myrdal, J. 1999: Jordbruket under feodalismen, Det svenska jordbrukets historia, del 2, Borås
- SCB (1820, 1865, 1919)
- Sporrong, U. 1985: Mälardalen – Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv. Meddelanden serie B 61, Kulturgeografiska institutionen i Stockholm.
- Rendel, J. 1992: Livsmedelsförsörjningens förändring från 1800-talets början III. Husdjursskötseln. Kungliga skogs- och lantbruksakademien. Tidskrift 131:35–51, 1992.
- Winberg, E & Othzén, Y. 1992: Odlingslandskap i förvandling – en konsekvensanalys och kartläggning av omställningen inom jordbruket i Ekerö kommun.

Bebyggelse

- Enequist, G. 1975: Mälardalens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket. Stockholm.
- Erixon, S. 1941: Den äldre folkliga bebyggelsen i Stockholmstrakten. Stockholm.
- Erixon, S. 1960: Svenska byar utan systematisk reglering: en jämförande historisk undersökning utarbetad med stöd av Nordiska museet och Samfundet för svensk folklivsforskning. Stockholm.
- Finansdepartementet 2002/456: Uppdrag till landshövdingen i Stockholms län rörande ökande bostadsbyggande i Stockholm.
- Gadd, C-J. 2000: Den agrara revolutionen. Ur Det svenska jordbrukets historia. Del III. Borås.
- Haste, H. Red. 1986: Barnrikehus – Ett kapitel i svensk bostadspolitik. Falköping.
- Johansson, I. 1991: StorStockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekler. Värnamo.
- Lagerstedt, T. 1942: Näringsliv och bygd i Seminghundra härad. Uppsala

Othzén, Y & Sundberg, A. 1997: Fiskarna som drog. Agrarhistorisk uppsats, AH 2, Ultuna.

Palmqvist, L. 1995: Bondebebyggelsen. Ur: Svenska hus. Landsbygdens arkitektur – från bondesamhälle till industrialism. Lund.

Sax, U. 1989: Den vita staden Hammarbyhöjden under 50 år. Ur: Monografier utgivna av Stockholms stad 86. Borås.

Sporrong, U. 1975: Mälardalen mellan historia och förhistoria: ett forskningsprojekt rörande en källfattig period i kulturlandskapets utveckling. Stockholm.

Sporrong, U. 1985: Mälardalen – Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv. Meddelanden serie B 61, Kulturgeografiska institutionen i Stockholm.

Jordägande

Gadd, C-J. 2000: Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia, del 3. Borås

Johansson, B. O.H. 1987: Rum för historia. Regionalt kulturminnesvårdprogram för Stockholms län. Arbetsmaterial.

Kulturhistoria i Stockholms län. 1997: Länets kulturhistoria – en översikt. Länsstyrelsen i Stockholms län.

Lagerstedt, T. 1942: Näringsliv och bygd i Seminghundra härad. Uppsala

Myrdal, J. 1999: Jordbruket under feodalismen 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia, del 2. Borås

Sporrong, U. 1985: Mälardalen – Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv. Meddelanden serie B 61, Kulturgeografiska institutionen i Stockholm.

Äldre ekonomiska kartverket, beskrivning

Skiftesreformer

Enequist, G. 1975: Mälardalens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket. Stockholm.

Gadd, C-J, 2000: Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia, Del 3. Borås.

Hannerberg, D. 1971: Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Bonniers boktryckeri, Stockholm.

Lantmäteriverket, Forskningsarkivets register över historiska kartor. Gävle.

Myrdal, J. 1992: Livsmedelsförsörjningens förändring från 1800-talets början. I Staten och jordbruket. Tidskr. 131 s.19–26, KSLA.

Myrdal, J. 1999: Jordbruket under feodalismen 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia. Del 2. Borås.

Sporrong, U. 1983: Södermanland – Landskap och äldre bebyggelsemönster. Meddelanden serie B 58. Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet.

Tollin, C. 1991: Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården. Uppsala.

Örback, A. 1990: Lantmäteriet och dess äldre kartarbeten. Ur: Sveriges kartor. Sveriges nationalatlas. Höganäs.

Industri

Alvstam, C.G.; Fritz, M; Korhonen, J. 1995: Svenskt näringsliv i historiskt perspektiv. Ur: Industri och service, SNA. Höganäs.

Ankarberg C-H. 2001: Industriminnen – ett bevarandeproblem. Ur: Ledungen Nr 2:2001.

Berättelser om vårt samhälles historia –svenska industriminnen. Program för det industrihistoriska arvet. 2001. Rapport Nr 2001:5. Helena Westin. Riksantikvarieämbetet.

Beskrivning till ekonomiska kartan 1905–1912.

Bring, S.E. 1947: Stockholms läns och stads hushållningssällskap 1847–1947. Stockholm.

Dahlström, E. 2001: Den svenska verkstadsindustrin och kulturmiljövården. Riksantikvarieämbetet.

Gadd, K-J. 2000: Den agrara revolutionen 1700-1870. Det svenska jordbruket historia, del 3. Borås.

Hammarström, I. 1970: Stockholm i svensk ekonomi 1850 - 1914. Stockholm.

Isacsson, M. 2000: Den högindustriella epoken. Ur: Daedalus 2000. Tekniska museet.

Johansson, B. O.H. 1987: Rum för historia. Regionalt kulturminnesvårdprogram för Stockholms län. Arbetsmaterial.

Johansson, I. 1991: Storstockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekler. Värnamo.

Liljhagen, G. Pressklipp rörande mejerihanteringen. 1892, 1911
Kulturhistoria i Stockholms län, 1997:

Länets kulturhistoria – en översikt. Länsstyrelsen i Stockholms län.

Morell, M. 2001: Jordbruket i industrisamhället. Ingår i serien Det svenska jordbrukets historia. Borås.

Nordström, A.1990: Roslag. Borås

Olsson, L-E. 1987: Tegelbruk i Sverige. En branschinventering. Rapport RAÄ 1987:5. Stockholm.

Rendel, J. 1992: Livsmedelsförsörjningens förändring från 1800-talets början III. Husdjursskötseln. Kungliga skogs- och lantbruksakademien. Tidskrift 131:35–51, 1992.

Rosander, L. 2000: Vätöboken. Stenindustri, folkrörelser och politik i Vätö landskommun 1890 – 1940. Stockholm.

www.slakthusområdet.nu

Förteckning över kartor och bilder

Regionindelning

Flygbild över sprickdalslandskap

Karta med kulturgeografiska regioner i länet

Naturgeografi

Stockholms län

Kolonisation under förhistorisk tid

Stockholms län med en havsnivå 50 m högre än idag, äldre stenålder

Stockholms län med en havsnivå 30 m högre än idag, tidig bronsålder

Stockholms län med en havsnivå 20 m högre än idag, bronsålder – ä jää

Stockholms län med en havsnivå 10 m högre än idag, cirka år 0

Äldre järnålderns ortnamn (-sta, -inge, -vi, -hem)

Yngre järnålderns ortnamn (-by, -tuna, -säter, -lösa)

Medeltida ortnamn (-bol, -boda)

Karta över socknar

Befolkningsutveckling

Befolkningstätheten i länet år 1571

Befolkningstätheten i länet år 1699

Befolkningstätheten i länet år 1805

Befolkningstätheten i länet cirka år 1900

Bebyggelse

Bild på gårdstomt med vattenpump, Husby-Sjuhundra socken

Kolonisationsmodell för Mälardalen (ur Sporrang 1985)

Ensamgårdar

Bytäthet

Arell produktion under historisk tid

Illustration över generaliserad struktur av en bebyggelseenhet

Relationen mellan åker och äng under 1600-talet

Nötboskapens spridning år 1820

Fårens spridning år 1820

Frekvensen hästar/oxar år 1820

Relationen mellan åker och äng år 1865

Jordägande

Jordnaturer under 1500-talet, hela länet

Bild på en eller flera grova solitärekar

Figur med tydlig säteribildning, Ulriksdal

Andelen frälseägda gårdar på 1800-talet

Skiftesreformer

Andel storskiftade byar per socken

Andel laga skiftade byar per socken

Industri

Tegelbruk i länet omkring år 1900

Mejerier år 1891

Mejerier år 1900

Länsstyrelsen arbetar för att Stockholmsregionen ska vara attraktiv att leva, studera, arbeta och utveckla företag i.

*Länsstyrelsen i Stockholm
Avdelningen för miljö
Telefon: 010- 223 10 00
www.lansstyrelsen.se/stockholm*

*Länsstyrelsen rapporter finns på
www.lansstyrelsen.se/stockholm/publikationer*